

9(47.925)

4-36

03 AUG 2009

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՁ

ՄՈՎԱՍԻՍԻ ԽՈՐԵԿԱՑԻՈՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԱՆ

Հայոց ։

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՊԲԵՐՔ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

Ա Յ Ե Կ Ա Ա

Ա Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Ա Ր Ա Ն

1894.

9(47.925)

4-36 Կ 8.

ՆՈՐԵԳՈՅՆ ԱՊՐԵԼԻ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՔՆՆԵԴԱՏԱԿԵՐՆ ԱՌԱԽՈՒՄՆԵՍՈՒԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Ա. ԳԱՐԻԷՐ

Ուսուցապետ յԱւսումնարանի Արեւելիան Կննդանի
Հեղուաց, Օժանդակ-վարիչ Ուսումնարանի Բարձրագոյն
Ուսմանց ի Փարփա

Վ Ի Ե Ն Ա Ը

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Ա Ր Ե Ա Ն

1894.

Ա Զ Դ

Ասցեալ տարի հրատարակած էինք հայագէտ Ա. Գարիէրի ուսումնասիրութիւնը Մ. Խորենացւոյ նորագոյն աղքերաց¹, որոնք բռնորովին նոր լոյս սփոնցին ինչպոյս վրայ: Անկէ վերջը հայագէտը նորանոր եւ կառւորագոյն զիւտեր ըօաւ՝ երկու ծանրակշիռ կէտ զըտնելով, մին այն որ Խորենացի շատ յանախ գործածած է զՄադաղաս, եւ երկրորդ որ Խորենացւոյ քով կը զըտնուի արծանագրութիւն մ'որուն գտիչն է Պրոկոպիոս: Այս Խորենացոյն ուսումնասիրութիւնըն հրատարակուեցան այս օրերս առանձին զգբուկով իրերեւ Յաւելուած առաջին ցնուութեանց՝ գաղղիերէն լեզուաւ:² Այժմ ի լոյս կը հանենք այս Յաւելուածին հայերէն թարգմանութիւնն ալ, որով կ'ամբողջանայ առաջին թարգմանութիւնը: Տետրակիս մասունքն՝ ինչպէս նախընթացինը, լոյս տեսած են մաս մաս «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնաթերթին մէջ:³ Տետրակիս մէջ աւելցուած է միայն հեղինակին Յառաջաբանը:

Հ. Յ. Տ.

¹ Կոբառ Առքեր + Մաշտակ Խորենաց - այ. քննադատական ուսումնասիրութիւնը. գրեց Ա. Գարիէր, թարգմանութիւն: Վիեննա, ապ. Միհիթ. 1893. 8° Երես Ժ. Եւ 51:

² A. Carrière, Nouvelles Sources de Moïse de Khoren etc. Supplément. Vienne, imprimerie des Méchitharistes 1894. 8° VIII pp. 40.

³ Հման. Հանդէս 1893, թ. 10, էջ 309—311. 1894, թ. 2, էջ 53—67 և թ. 4, էջ 120—127:

Անցեալ տարի “Սորագոյն Աղքերը
Մովսիսի Խորենացւոյ,, վերնազրին
Ներքեւ հրատարակուած մատենկան կցե-
լով այս “Յաւելուածն,,՝ նորէն քննու-
թեան շեմառնուր արդէն պարզաբանուած
իրերը: Ո՞չ թէ որովհետեւ կը կարծեմ թէ
նիւթն սպառած է արդէն, քաւ լիցի. բայց
խնդիրն օգտիւ չի կրնար քննութեան առ-
նուիլ կրկին անզամ, բայց միայն Սոկրա-
տոյ հայերէն թարգմանութեանց քննա-
դատական ուսումնասիրութենէ մ'ետքը.
Եւ այսպիսի ուսումնասիրութեան համար
անհրաժեշտ է որ կանխաւ քնազիրը հրա-
տարակուին: Սպասելով ասոր՝ ուրիշ ուղ-
ղութեամբ մը կը փնտռենք Հայոց Պատ-
մութեան քանի մ'աղքիւրներ, որոնք
ցայժմ մատնանիշ չեն եղած:

Ներկայ տետրակիս մէջ քովանդա-
կուած զրութիւնըն ալ՝ ինչպէս նախըն-
թացին մէջ՝ տարանջառ հատուածներ են,

իրարմէ անկախ գրուած՝ ըստ չափու որով իմ հետազոտութիւնքս արդիւնքի մը կ'առաջնորդէին։ Եթէ Մաղաղասայ վրայ եղած յօդուածը կը գրէի, եւ ո՛չ կը կունէի թէ անոր յաջորդէր պիտի ուրիշ մը Պրոկոպիոսի վրայ։ Սակայն եւ այնպէս այս փոքրիկ աշխատսիրութիւնքն կը հրատարակեմ առանց բան մը փոխելու։ Շատ գո՞ն եմ որ այս դրութեան հետեւեցայ անցեալ տարի, ուստի այսօր անկէ հրաժարելու յօժար չեմ։

Առ Հ. Յ. Տաշեան ուղղեալ նամակն՝
որ առաջին տեղը կը գրաւէ, ամէնէն յառաջ խոստովանութիւն մըն է մոլորութեան մ'որով բաւական երկար ժամանակ սխալ հետոց ետեւէն զացի։ Կը կարծէի թէ Մ. Խորենացւոյ մէջ գտած ըլլամ սոյզ հետքեր անոր Զատկական ժամանակագրութիւնը գործածած ըլլալուն։ Խարուածէի, եւ քիչ մնաց որ նշմարէի սխալանքն այն ատեն միայն, եթէ ալ շատ ուշ էր։ Բարեբախտաբար կըցայ ժամանակին հաստատել որ Զատկական ժամանակագրութեան ամէն տեղերն, զորոնք համեմատած էի Հայոց Պատմութեան հետ, փոխառութիւնք էին ինքնին գլխովին Ցով-

հաննուՄաղաղասայ Ժամանակազրութենէն, որ քանի մը տարի երիցագոյն է: Ուստի վերջինս իբրեւ աղքիւր ծառայած ըլլալու է հայ պատմագրին: Խակ այն պարագայն որ երկու Ժամանակազրութեանց մէջ կը վարանէի, ինչպէս նամակս կը մատնէ, չունէր ամեննեին զոյտթեան պատճառ մը, եւ միայն կը ցուցընէ բիւզանդական մատենագրութեան նիւթոց մէջ իմ ունեցած դոյզն փորձառութիւն:

Երկրորդ յօդուածին մէջ կըցայ Մաղաղասայ տասնութեց կտորներ դէմառ դէմ դնել Մ. Խորենացւոյ հայերէն ընագրին: Համեմատութիւնն այնպիսի սերտ ազգակցութիւն մը կը ցուցընէ, որ կըստիպուինք՝ որչափ ինձ կ'երեւայ, սա երկակողմանի հետեւութիւնն ընդունելու. Եթէ Մովսէս Խորենացի չէ փոխառած Մաղաղասէն, պէտք է որ Մաղաղաս ինքնին օգտուած ըլլայ Հայոց Պատմութենէն: Երկու լուծմանցս մէջ ընտրութիւն մ'ընելը չի կրնար տարակուսական ըլլալ եւ ո՛չ մէկու մը համար: Խակ անոնք որ չուզեն ընդունիլ իմ եզրակացութիւնըս, կընան տակաւին երկու հեղինակաց հասարակաց աղքիւրի մ'ենթադրութեան ապաստանիլ: Կարծեմ

թէ ապացուցած եմ՝ այս առարկութեան շատ անհաւանական ըլլալը։ Մ. Խորենացւոյ եւ Պրոկոպիոսի վրայ եղած յօդուածն անոր ոչնչութիւնը պայծառ պիտի պարզէ, գոնէ ինչպէս կը յուսամ։

Այնտեղ խօսքը պարզապէս բառացի փոխառութեան մը վրայ չէ, այլ պատմութեան մ'այնպիսի իրողութեան որ իւր ժամանակակէտն ունի։ Զ դարուն կէսերը Պրոկոպիոս պատմիչը խօսած է արձանագրական յիշատակարանի մը վրայ, որ կը վերաբերի հիւսիսային Ափրիկէի Քանանացւոց ծեռօր զաղթականութեամբ գրաւուելուն, եւ որ իւր ժամանակն ալ կար։ Մովսէս Խորենացի ալ ի մէջ կը բերէ այս արձանագրութիւնը։ Արդ ապացուցինք որ Պրոկոպիոս էր ճշմարիտ հեղինակն այս զիւտին, գոնէ առաջինն որ անոր վրայ խօսած է։ Ուստի զրած է հայ պատմագրէն յառաջ, որուն պատմուածքն ալ ո՛չ թէ բուն իսկ Պրոկոպիոսէն կախումն ունի, այլ երկրորդ ծեռօրի աղբիւրէ մը։ Կ'ուզուի Մադահասայ կորուսեալ մէկ հատակոտորը համարուի այն, ինչպէս ես կը կարծեմ, կամ նաեւ բոլորովին ուրիշ ժամանակագրի մը մէկ կտորը, հետեւութիւնը նոյն կը մնայ։

Այլ եւս իմ ընդդիմաքանից համար պաշտպանութիւն մը չէ հասարակաց աղքիսրի ենթադրութիւնն, վասն զի անհնար է որ եւէ դիսլաց մէջ 550 տարիէն անդին անցնիլ, որ Վանդալաց Պատերազմի զրոց հրատարակութեան տարեթիւն է, իբր դար մ'ետքն այն ժամանակէն, որուն մէջ կը դնէ աւանդական կարծիքն Հայոց Պատմութեան յօրինումն:

Համառոտ ըսելով՝ ցուցուցած ենք թէ Մ. Խորենացւոյ զրոց մէջ կան յիշատակարաններ Զ դարու վերջէն։ Մեր ընթերցողք սփոտի կարենան կշուղատել թէ այս Նորագոյն Աղքիւրք մինչեւ ո՛ր կէտ կրնան հաստատել մեր նախընթաց եզրակացութիւնքն, զոր հանած էինք հայ Առկրատէն եղած փոխառութիւններէն։

Ա. Ք.

Փարիզ, 21 Մարտ 1894։

ՆԵՄԵԿ ԵՒ Հ. Ց. 8.

Պէտք չեի Մովսիսի Խորենացւոյ աղբերաց
քննադատութեամբ նորէն զբաղիլ մինչեւ այն
վայրկեան որ Առկրատաց հայերէն թարդմանութեան
արդէն յայտարարուած հրատարակութիւնն աշքիս
առջեւ ունենայի : Այս այսպէս միտքս գրած եւ
արդէն տեսակ մ'ալ պարտաւորութիւն վրաս ա-
ռած էի “Հանդիսի” ընթերցողաց առջեւ : Ար
սպասէի որ ընդդիմարաններ ելլեն, եւ չեի ուղեր
անոնց պատասխաննել՝ բայց միայն այն ժամանակ,
երբ լիակատար ընագիրները ձեռքս ունենայի : Ընդ-
դիմարաններ եղան . շատ բան սորվեցուցին ասոնք
ինծի, բայց չկրցան համոզել զիս՝ իմ հետեւու-
թիւնը կերպարանափոխ ընելու : Պիր. Մալիսա-
սեանց, Հ. Բարսեղ Վ. Արգիսեան, Պիր. Խորայր
Ռիւզանդացի եւն շուտով պիտի տեսնեն, զո՞նէ այս-
պէս կը յուսամ, թէ ինչպիսի ինամըով ուսումնա-
սիրած եմ իրենց աշխատափրութիւնները, եւ թէ
ինչ պատճառներով իրենց հետ համաձայն չեմ :

Եթէ, ինչպէս կը կարծեմ միշտ, Հայոց
պատճութիւնը չեր կրնար յօրինուիլ լ դարսուն
սկզբէն յառաջ, շատ նշանաւոր կերպով կ'ընդար-
ձակի հեղինակին գործածած աղբիւրներուն քննու-
թեան ազատ ասպարեզը : Ես սկսայ մշակել զայն եւ
ինծի կ'երեւայ թէ հունձքը շատ առատ եղաւ :

Արդիւնքն “Հանդիսի” ընթերցողաց ալ հա-
զորդելու համար, Չեղի ծանուցած եւ գրած էի
հատուած մ'այն վոխառութեանց վրայ, զոր Մ.
Խորենացի բրած է “Զատկական Ժամանակադրու-
թենէն”, որ Հերակղիոսի (610—641) վերջին

1 Հանդիսի Ամս. 1893, էջ 1893, էջ 184 եւ Դարմ-
քոյն աղբերէն, էջ 31 էւն :

տարիներէն է¹ : Ես չեի գտած անձամբ այս ի մէջ բերուած կտորները, վասն զի զրեթէ ամենն ալ արդէն Վիստոն եղբարց հրատարակութեան (1736) մէջ նշանակուած են, բայց ճանչցած էի որ ասոնք են հայ պատմագրին աղբիւրները : Աերջին վայրկենիս, պարապոյ օրերու ուղեւորութեան մ'ելլելու ժամուն, տեսայ որ այս ամէն կտորները Յովհաննես Մաղաղասի Ժամանակագրութեան մէջ կը գտնուին, որ մինչեւ Յուստինիանոսի թագաւորութեան վերջը (565) կը համնի, բայց թերեւս աւելի ուշ յօրինուած է² :

Այս երկու ժամանակագրութիւններուն որմէն օգտուած է Հայոց Պատմութեան հեղինակը : Այս ինգրին պատասխանել կարելի չե առանց նախապէս մանրախոյզ կերպով ուսումնասիրելու այս բնագիրներն, որուն զբաղելու այժմ ժամանակ չունիմ . եւ այսպիսի ուսումնասիրութիւն մ'անով աւելի դժուարին եղած է՝ որ Յովհաննու Մաղաղասի Ժամանակագրութեան սկզբնական բնագիրը չունինք, այլ միայն մէկ համառօտութիւնը : Հարեւանցի քննութենէ մ'ետքը միտեալ կ'ըլլամ' կարծելու որ Մովսէս Խորենացի Մաղաղասի Ժամանակագրութիւնը գործածած է, որուն մէջ կը գտնուին շատ մը կտորներ, զորոնք հայ հեղինակն ի կիր արկած է, եւ որոնք կը պակսին Զատկական Ժամանակագրութեան մէջ :

Ուստի հրաժարելով Չեղի խաւրել այս վերջին Ժամանակագրութեան վրայ իմ յայտարարած յօդուածս, զոր պէտք է այժմ նոր յօրինել ամբողջովին, կը շատանամ Չեր աշաց առջեւ դնել Մաղաղասի մէկ կտորն, որ կ'երեւայ թէ Հայոց Պատմութեան Գ դրոց ԺԲ դլիսուն աղբիւրն եղած է՝ այն մասին համար, որ Կոստանայ թագաւորութեան

¹ Քըսութութենէր, Պատմութիւն Բիւզանդական մասենագրութեան, էջ 116 :

² Անդ, էջ 112 :

վերջին տարիները, Պարսից դեմ պատերազմն եւ ինքնակալին ի Մոխաւեստիա մեռնիլը կը բովանդակէ: Ըստ ժամանակ կայ որ ծանօթ էր թէ Ա. Խորենացւոյ պատմածն որչափ անբաւական է եւ անձիշդ, եւ դժուար էր բմբոնել թէ ինչպէս հայ պատմազիր մայնպէս անորոշ բացարութիւններ գործածել կրնար այնպիսի պատերազմ մը յիշատակելու՝ որ իրեն հայրենակցաց քով պէտք էր հոչակաւոր եղած բլլալ Ամբոյ առմամբ: Յաջորդերկու հատակուորներուն համեմատութիւնը կը յուսամ պիտի ցուցընէ որ Ա. Խորենացի պարզապէս բնդօրինակած է յոյն հեղինակի մը շատ թերակատար տեղեկութիւնը:

Մ. Խորենացի. Դ. 12:

Մաղաղաս, էջ 325:

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (Κωνσταντίου) βασιλείας ἐκίνησαν οἱ Πέρσαι, γῆτοι Ἀρβουραρσάκιος (Σαββουραρσάκιος) ὁ βασιλεύς.

Խոկ Կոստանդեայ արարեալ ԱնսարզՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդեմ Պարսից.

Եւ տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բազումք անկան յիւրաքանչիւրոց, եւ ոչ մի ի միւսոյ թիւ կունս գարձոյց, մինչեւ ի հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս սակաւ:

καὶ ἐπεστράτευσε κατ' αὐτῶν ποιήσας Καισαραῖοντιανὸν συγγενέα αὐτοῦ . . .

καὶ κατελθὼν ἐπὶ τὰ Περσικὰ

ἐποίησε πάκτα εἰρήνης μετὰ Περσῶν ἐπὶ φανερὸν χρόνον, πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων ἐν τῇ συμβολῇ.

Եւ ի Պարսից դար- *Καὶ ὑποστρέψας . . .*
 ձեալ կոստանդեայ,
 յերկար հիւանդացեալ *καὶ εἰσελθὼν ἐν Μαμ-*
 վախանեցաւ ի Առմի- *φουεστίᾳ πόλει τῆς Κε-*
 սիւեստի քաղաքին կիւ- *λικίας, ἀρρωστήσας τε-*
լիկեցւոց: *λευτῷ ἔχει.*

Միտ դնելու է որ միայն Ա. Խորենացի եւ
 ՅՀ. Մազաղաս կը յիշեն՝ որչափ ինձի ծանօթ է՝
 Ըսպհոյ եւ կոստանայ մէջ եղած խաղաղութիւն
 կամ զինադադար մը: Ուրիշ որեւէ պատմագրաց
 մէջ չենք գտներ Մոպուեստիայի: յիշատակու-
 թիւնն ալ, — որ անուան ուղղագրութեան կերպը
 միեւնոյն է երկու բնագրաց մէջ, — իբր աեզի
 մաշուան կոստանայ: Այսին արդէն նշանակեցի որ
 Մազաղասայ բնագիրը միայն համառօտութեամբ
 հասած է մեզի:

Արդէն կրնայի այժմէն իսկ Զեզ նշանակել
 յոյն ժամանակագրիս շատ մը կտօրներն, որտեղ մի-
 եւնոյն կերպով կրնանք համեմատել հայ պատմա-
 գրին հետ: Սակայն կարծեմ թէ լաւագոյն կրլւայ
 զասնք ուրիշ աւելի մանրազնին ուսումնասիրու-
 թեան մ'ընթացքին մէջ դնել: Կը շատանամ ու-
 րեմն մատնանիշ ընելով Զեզ Ա. Խորենացւոյ հա-
 տակոսոր մը, որուն ծաղումն մինչեւ ցայժմ ի զուր
 վնասած էի. այս կտօրն է Թէոդոսի ձեռօքը Թէ-
 սաղոնիկէի բնակչաց կտօրածին պատմութիւնը

1 Այ ժամանակս սորա (կոստանդեայ) խըտեցան գրգռեցան Պարսիկը այսինքն արքայն Արբուրարշակ (Ըս-
 պուհարշակ) եւ կոստանտինայ արքունալ կեսար զբու լիանսա
 զազդական իւր, սպառազինեցաւ ընդգէմ նոցա: . . . Եւ
 դնացեալ ի վերայ Պարսից արքար խաղաղութիւն ժամանակս
 բազւան քանզի ի ճակատու անդ բազումը անկան յիւր-
 աքանչիւրցն: Եւ դարձեալ եւ մուեալ ի Մամիսուեստիա
 քաղաք կիւլիկեցւոց՝ անդ հիւանդացեալ վախճանի:¹⁾

2 Ուստի սխալած էի կարծելով որ Ա. Խորենացւոյ
 «Առմիսիւեստ» գրելը կրնայ Սոկրատայ յիշած Արոգու-
 կրէն ձեւին ազաւազութիւնն ըլլալ, որ հայ թարգման-
 չին գործն ըլլայ: Նորաբոյն աղբէրք: (Եջ 42 ջան. 3:)

Հմայ. Ա. Խոր. Գ. լժ. և Յ. Մաղաղաս, Հրտ.
ի Պէն, էջ 347:

Ծանօթ Են ինծի այն ամեն առարկութիւնք,
զոր կրնան ինծի ընել այսպիսի աճապարանօք գրուած
տեղեկութիւնս կարդալէն ետքը: Միայն կը խրն-
դրեմ Զեզմէ որ վերջնական դատաստան մը կտրե-
լու համար՝ հաճիք սպասել մինչեւ որ հետազօտու-
թեանցս արդիւնքը մանրամասն պարզեմ: Խսկ այս
տարանջատ հատակուորս այժմէն Զեզի խաւրելու եւ
“Հանդիսի” մէջ ասանջականութիւնն ընորհենիդ
խնդրելս անոր համար է, վասն զի շատ կարեւոր
պատճառներ ունիմ հայագիտաց մուադրութիւնն՝
որչափ կարելի է շուտով՝ հրաւիրելու Յովհ. Մա-
ղաղասի Ժամանակագրութեան վրայ: Այլեւայլ
նշաններ կը համոզեն զիս կարծելու որ Հայոց
Պատմութեան հեղինակն աշքին առջեւն հայե-
րէն թարգմանութիւն մ'ունի, որ եղած էր տա-
կաւին շՀամառօտուած յոյն բնագրէ մը: Արդեօք
կայ դեռ այժմ եւս այս թարգմանութիւնը: Ոչ
արդեօք թաղուած է կծմիածնի կաթուզիկոսական
մատենագրանի գանձերուն մէջ: Ար խոստովանիմ
որ տպուած երկասիրութեանց մէջ ամենեւին հետք
մը չեմ գտած:

Այսպիսի թարգմանութեան մը գտնուիլն
այնշափ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ, որուն ար-
ժերը չենք կրնար իբր չափազանց նկատել, նախ
հայերէն մատենագրութեան եւ յետոյ նաեւ բիւ-
զանդական ժամանակագրութեան¹ տեսակիտիւ:

Հաճեցէք ընդունել եւն:

Փարիզ, 11 Սեպտեմբեր 1893:

Ա. ԳԱՐԻԿՅԱՆ

¹ Քը ու ժողովրդը, անդ:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ
ՄՈՎԱՒԻՍԻ ԽՈՌԵՆ ԱՅՑԻ ՈՅ

Ե.

Մովսէս Խորենացի և Ժամանակագրութիւնն
Մադահասայ:

Պատմական քննադատութիւնը չէ ճշգրիտ
գիտութիւն մ'այն իմաստով, որով կը նշա-
նակենք ուսողութիւնն եւ երկրաշափութիւնը:
Չի յենուր որեւէ առածի մը վրայ, փորձառական
եղանակաւ կը յառաջանայ եւ շատ անդամ են-
թադրական հետեւութեանց կը հասնի: Ասուղու-
թեան աստիճանն՝ որուն հասնիլ կրնանք, ուսողա-
կան յայտյանդիմանութեան նկարագիրքն չունի
ամենեւին. այսպէս իսկ կը պահանջէ այն նիւթոց
բնութիւնը, որովք կը զբաղի քննադատական
ուսումնասիրութիւնը: Եւ այս է պատճառն որ
պատմական ապացուցութեանց՝ ըստ երեւութիւն
ամենէն հաստատունքն անդամ՝ միշտ ընդդիմարա-
նութեանց կը հանդիպին կամ գոնէ կրնան հան-
դիպիլ: Առօրեայ փորձք կը հաստատէ զայս :

Հաստատեցինք իրողութիւն մը . բայց այս
հաստատած իրողութեան արդիւնքն այն ըլլա-
լու չէ որ պատմական նիւթոց մեջ սկեպտական
ընէ զմեզ: Արդեամբք ալ կրնանք հաստատել միւս
կողմանէ ոչ նուազ ստուգութեամբ՝ որ պատմա-
կան ճշմարտութեան մերձենալին չենք դադրիր,
եւ այս նախընթաց սերնդոց ամբարած աշխատու-
թեամբքն, հետազոտութեան յօրինուածութեանց
կատարելադործուելովն եւ այժմու գիտնական հե-
տազոտութեան աւելի եւս խստանալովն: Այս

մառօք՝ յառաջադիմութիւնն այնպէս անուրանալի է որ ոչ ոք ասոր վրայ կը տարակուածի:

Արդ ուրեմն՝ երբ յօրինուածաբար յառաջ տարուած ուսումնասիրութեանց շարք մը մեզի այնպիսի եղբակացութիւններ հանելու կ'առաջնորդէ՝ որ հակառակ են յառաջագոյն ընդունուած գաղափարաց, պէտք է որ ընդդիմաբանութեան ակնկալենք: Եւ այս բնական է: Մանաւանդ թէ ցաւալի կ'ըլլար եթէ այլազգ ըլլար. վասն զի ընդդիմաբանութեամբ յաճախ ի լոյս կը հանուին իրողութիւններ, որոնք անտես եղած էին. երբեմն ցուցման մը տկարութիւնն որոշակի կը ներկայացուի, եւ կը ստիպէ միշտ որ մանրախոյզ հետազօտողն այն եղբակացութիւնըն աւելի եւս ամբապնդէ: Առ այս՝ ամենեն աւելի ազդուն կ'ըլլայ՝ եթէ հակառակութեան նիւթ եղած խրնդիրն ուրիշ մէկ կողմէն առնուիլ կարելի ըլլայ, ուրիշ ճամբայ մը մտնել եւ ցուցընել որ այն ալ միեւնոյն կէտին կը հասցընէ՝ սրուն հասցուցած եր առաջին ճամբան: Ասով, ինչպէս կը պատահի հաշուի մէջ, առաջին գործողութեան չորյն բրած կ'ըլլանք:

Այս կարգի չորյ մ'այսօր ընել կ'ուզեմ այն եղբակացութեանց համար, զորոնք հանած էի քննութեամբ Ա. Խորենացւոյ մէկ ազբեր, այն է Հայերէն Սոկրատայ, որուն սկիզբ կը գանուի Ուղիւորունէ Ա. Յ. Ա. Ա. Ա. Կարծեցի թէ իրաւոնք ունեի հետեւեալ խորհրդածութիւնն ընելու. “Եթէ Հայոց Պատմութիւնը չի կրնար Ե դարուն՝ ինչպէս աւանդութիւնը կը պահանջէ՝ զրուած ըլլալ, այլ յայտնապէս Ը դարուն, ինչպէս կ'երեւայ թէ իմ հետազօտութիւններէս կ'եղբակացուի, զարմանալի կ'ըլլար եթէ երկու միջանկեալ դարերը, այսինքն Զ եւ Ե դարք, Ա. Խորենացւոյ ինչ ազրիւրներ մատակարարելու գործակցած չըլլային: Ազդ եթէ այս երկու դարուց պատմական զբակա-

նութիւնը կրկտելով բան մը չգտնեմ, իմ առաջին
ապացուցութիւնը թէեւ շտապալի, սակայն նաեւ
իմ աշացս առջեւ կը կորսնցընէ այն յայտանդիւ-
մանութեան նկարագիրն՝ զոր իրեն կ'ընծայէի :
Ընդհակառակին եթէ կարենամ ցուցընեւ որ հայ
մատենագիրն աւելի կամ նուազ յաճախութեամբ
գործածած է մէկ կամ շատ հեղինակներ Զ կամ
է դարս՝ որոնք բանակուուին մէջ տակաւին չեն
յիշուած, ասով պայծառ կերպով կը հաստատուի
իմ յառաջագոյն պաշտպանած խնդիրս :

Երդէն պատմած եմ առ Հ. Յ. Տ. գրած
նամակի մը մէջ՝ թէ ինչպէս ի սկզբան կարծեցի
թէ Զարդարութեան ժամանակաշրջութեան մէջ գտած
բլամ Ա. Խորենացւոյ աղքիւրներէն մին, եւ թէ
ինչպէս տակաւ եկայ հասայ մինչեւ Յովհաննու
Մատուցույ ժամանակաշրջութեան (Զ դարսն վեր-
ջերը) Ուստի աւելորդ է կրկնել հոս այն բաներն՝
որ Հանունքի ընթերցողաց արդէն ծանօթ են :
Կմանապէս անցյարմար է հոս ձեռնարկել Մազա-
դասայ ժամանակաշրջութեան ճշգրտագոյն թուակա-
նին վրայ խնդիր յուղելու, որ այժմու բնագրին
համեմատ՝ կը հասնի կը մնայ Յուստինիանու
Յերրդ տարին (563) . բայց որպէստեմեւ այս գործքը
մեզի հասցընող միմիայն ձեռագիրը պակասաւոր է
ի վերջոյ, կարելի եղած է ընդունիլ որ հեղինակն
իւր երկասիրութիւնը շարունակած էր մինչեւ
Հերակղեայ դահակալութիւնը (610.)² մեր դիտած
նպատակին համար կը բաւէ դիտնալը որ գործքն
Զ դարսն վերջին երրորդ մասէն յառաջ գրուած չի
կրնար բլամ : Խոկ իւր պատմական արժեքին ինչ
բլամը դիւրաւ պիտի իմացուի այն սխալներովն,
զորոնք գործել տուած է Ա. Խորենացւոյ : Մա-
զադասայ զրքին բաղմաթիւ թերութիւնքն արդելք

¹ Տես վերը՝ էջ 1:

² Տես Քըսաւութեան, Պատմութիւն բիւզանդական
մատենագրութեան, էջ 112 եւն :

չեղան որ ժողովրդական ըլլար, եւ իրմէ ետքն եկող եւ իրեն նմանող ժամանակագիրներու մեծագոյն մասին աղքիւրն ըլլար։ Ուստի քանի կ'երթայ՝ կը հաստատուինք այն կարծեաց վրայ թէ այս զբքին հայերէն թարգմանութիւնն ալ կար, եւ թէ Հայոց Պատմութեան հեղինակն այն թարգմանութենէն միայն զիտե՛ զՄաղաղաս :

Այն համեմատութիւնք, զոր պիտի ընենք Մ. Խորենացւոյ եւ Մաղաղասայ բնագրաց մէջ,¹ ամենն ալ հաւասարապէս ապացուցիչ չեն։ Ոմանց, թէ եւ ի հարկէ սակաւոց թուով, նմանութիւնք խստիւ խօսելով՝ կրնայ ուրիշ կերպով ալ մեկնուիլ, եւ ոչ միայն կախման աղերսիւ։ Ուստի նախ մտածեր էինք որ ամենէն յառաջ դնենք այն կոչմունքն որ ամենէն աւելի որոշիչ են, որոնք ամենէն աւելի յայտնի կերպով կը ցուցընեն թէ հայն մերթ համառօտութիւն եւ մերթ բառական թարգմանութիւն է յունին։ Երբ այսպէս միանդամ այլեւս տարակուսի տակ չմնայ փոխառեալ ըլլալը, կրնայինք գնել այն կտորներն ալ, որ այնչափ առանձնայատուկ չեն, եւ այսպէս՝ նախընթաց ապացուցումն օգտիւ գործածել վերջնոցս համար։ Այսպէս վարուիլն շատ օրինաւոր էր, եւ սակայն հրաժարեցանք անկէ։ Մեզի այնպէս երեւցաւ որ հետեւելով գլուխ առ գլուխ նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ կարգին, բոլորովին զերծ կ'ըլլանք այն ամբաստանութենէն թէ արուեստակեալ կերպով կարգաւորած եւ ներկայացուցած ըլլանք իրողութիւններն, որպէս զի մեր եղուակացութեանց աւելի նպաստաւոր ըլլան։ Ուստի ընթերցողին կը մնայ դատաստան ընել անձամբ՝ ուսումնասիրնով մի առ մի վեշտասան հատակուրքն, զորոնք կը պարունակէ Հայոց Պատմութեան՝ Մաղաղասայ Ժամանակագրութեան հետ մեր ըրած համեմա-

1 Մաղաղասայ գրքէն կոչում կ'ընենք ըստ հրատարակութեան Պանն Քաղաքի, 1831ին։

տութիւնը։ Պիտի կշռագատէ բնադիրքը, համեմատութեանց արժեքն սրոշէ, եւ այսպէս կարող պիտի ըլլայ ինքնին հանել այն հետեւութիւնքը, որոնք կը կարծէ թէ կ'ելլեն իւր քննութենէն։

Յաջորդովն մեր կոչումն ընելու կտորներէն շատերն այնպէս են՝ որ շատ երկայն մեկնաբանութեանց առիթ կրնան տալ։ Բայց որովհետեւ մենք կ'ուղենք միայն Արքունացւոյ աղքերըն հետազոտելով շատանալ, եւ ոչ թէ դիտնական հրատարակութեան մը համար ծանօթութիւններ դրել, միայն այնպիսի դիտողութիւններ որոնք անհրաժեշտ հարկաւոր են երկու բնադիրները հասկընալու եւ համեմատելու համար։

Ա.

Արքենացի Բ, 13.

Մաղաղաս, էջ 155—156։

Կրիւսոս	Կրοῖσος
անցեալ ընդ Արիւս հետ	"Աλυν ποταμὸν διαβάς
քակեսցէ զիշխանութիւններ	μεγάλην ἀρχὴν κατα-
թիւնս։	λύσει. ¹

Հերոդոտ այս երկդիմի պատգամին վրայ կը խօսի, բայց անոր բնադիրը չի յիշեր։² Արիւսոտել³ աւանդած է մեզ Պիւթեան հարցուկին արտասահած տողը։

“Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիսա գետոցէ իշխանութիւն մեծ։” Արդաղաս, որ շատ քիչ գրադէտ է, ստանաւոր տողս այլակերպած է եւ շափն աղարտած։ ընդմիջարկելով ποταμὸν բառը, որ Արքունացւոյ քով հայերէն հետ թարգմանուած է։

¹ “Կրիւսոս անցեալ ընդ Հաղիւս գետ քակեսցէ իշխանութիւն մեծ։”

² Հերոդ. Ա, 53։

³ Հռետոր. Գ, 5։

Մ. Խոր. Բ, 76.

Մաղաղաս, էջ 301—302:

... Տակիսոս

'Επὶ δὲ τῆς βασιλείας
τοῦ αὐτοῦ Ταχίτουընդդեմ Արտաշրի¹ἐγένετο πόλεμος ἐν τῇ
Ποντικῇ
καὶ κατῆλθεν ὁ αὐτὸς
βασιλεὺς πολεμῶν,... որ եւ սպանաւ ի յիւ-
րոյն

καὶ ἐσφάγη

ի Ճանիւս պոնտացւոց որ
էν Ζταννικῇ² τῆς Πόν-
են խաղաթիք . նոյնպէս եւ
եղբայր նորս

Փղոսիանոս . . .

Φλωριաνός . . . ἐπε-
στράτευσε κατὰ Περσῶν,
καὶ ὡς κατέρχεται
ἐν Ταρσῷ, ἐσφάγη ὑπὸ³
τῶν ἰδίων . . .

ի Տարսոն :

Հին հեղինակի շատ անմիաբան են տեղւոյն
նկատմամբ ուր ինքնակալն Տակիսոս հիւանդու-
թեամբ մեռաւ կամ սպանուեցաւ իւր զօրքէն
(276:) Զոսիմոս կ'ըսէ թէ յեւրոպա մեռաւ.
Աւրեղիսո Վիկտոր («Համառօտութիւն») ի Տարսոն
Կիլիկեցւոց նոյն Վիկտոր («Վամն Կեսարաց»)՝ ի
Տիւանէս կապագաղովկացւոց : Միայն Մաղաղաս եւ

1 Անցողակի յիշենք որ Արտաշր († 241) արդէն 34
տարի յառաջ մեռած էր, երբ Տակիսոս ինքնակալութեան
ծիրանին զգեցաւ (276:)

2 Περὶ զգելու է ի Τζառνική; Հմմտ. οἵ Τζάγροι αռ
Մազար, էջ 347, տող 8, եւ Տζառնική առ Պետրովի, Առան-
պարուն. պատերազմն, թ. 29:

3 «Առ թագաւորութեամբն նորին Տակիսոսի եղեւ
պատերազմը ի կողմանս Պոնտոսի, եւ գնաց թագաւորն
պատերազմէլ եւ սպանաւ ի Ճանիւս պոնտացւոց . . . Փղո-
րիանոս չոգաւ պատերազմաւ ընդդեմ Պարսից, եւ իրրեւ
եկն ի Տարսոն, սպանաւ յիւրոցն: . . .

Մ. Խորենացի են, որ այս դէպքն եղած կը պատմեն ի Ճանես, զոր Հայք Խաղաղիք կը կոչէին։¹

Դ.

Մ. Խոր. Բ, 79.

Եւ ի պատերազմելն
Պռոբոսայ ընդ Գութու,
եղեւ սով սաստիկ.

Եւ յոչ դաելոց շահմարանայ՝
յարեան զօրքն ի վերայ
եւ սպանին զնա :

Մաղաղաս, էջ 302:

Օ ծէ անտօչ թասιւենչ
Պրօթօչ էպօլեմησε տօն
Գութուս էն տῷ Տրոմիք.
չալ էն տῷ պօլεμεն
անտօն
էցնետօ լամծ խօսմահօչ
մէցաս,
չալ մի սնօթէնտան ձնա-
լամատան
էտասիասեն օ տրօտօչ.
չալ էպէլծնոնտէս էժգահան
անտօն էն տῷ Տրոմիք...²

Երկու բնագրաց նմանութիւնն աւելի ակներեւ կ'երեւայ, եթէ դիտցուի որ դարձեալ միայն Մաղաղաս եւ Խորենացի են որ Պրոբոսի զօրաց ապատամբութեան պատճառ սովը կը դնեն։

Դ.

Մ. Խոր. Բ, 83.

... զոր արարեալ սիւ-
գնոյն
եւ առաջարերեալ,
յաղթեաց պատերազ-
մացն :

Մաղաղաս, էջ 316—317:

... էպօլեմηսε սիցնօս ստաս-
րօն,
ώς էնծեն էն տῷ սնօթանῷ,
չալ պրօդցէնտօ անտօն...
էնէնդսε տօն պօլեմոն
չառա չրատօչ.³

¹ Հմման. Մ. Խոր. Աշխ. հրտ. պատկ. էջ 16: Ճ-
նին, որք են Խաղաղիք: Սէն-Մարթէն պահած է Ճ-նի-
ընթերցումն փոխանակ Ճ-նին (ԾԿԿՊԸ):

² «Խոկ իժագաւորն Պրոբոս պատերազմեցաւ ընդդէմ
Գութաց ի Սիրմիոն. Եւ ի պատերազմելն Խորա եղեւ սով
մեծ աշխարհի. Եւ իրբեւ ոչ դատան ծախը պարէնի ապս-
տամբեաց զօրքն. Եւ յարուցեալ սպանին զնա ի Սիրմիոն:»
Յ «... Արար սիւգնոն խաչի, որպէս ետես յերկինս,

Ա'երեւայ թէ հսա Մաղաղաս համառօտած
է այնպիսի աղբիւր մը, որ շատ մեծ նմանութիւն
ունի այն ընդմիջարկութեան հետ, զոր մատնանիշ
բրած ենք ԱԵԿԵ-ՊՐՈՒ Վ-Ր-Ն-Յ հայերէն թարգ-
մանութեան մէջ:¹ Երկու բնագրացս մէջ ալ
σιցնօν² (սի-քնոյն, signum) բառին գործածուիլը
չի կրնար մեկնուիլ պարզ զուգաղիպութեամբ մը:

Ե.

Մ. Խոր. Բ, 87.

Մաղաղաս, էջ 319:

Զոր արարեալ Կոստան-
դիանոսի, յետ այսորիկ
առաքեաց
դէեղինէ զմայր իւր
յԵրաւաղէմ ի խնդիր
պատուական խաչին,
զոր եւ եղիտ իսկ
զփրկական փայտն,
հանդերձ հինգ բեւեւ-
ու ոքն:

‘Օ ծէ թաσιւնէ Կառ-
տանտինօս
Շպեմփէ
τὴν ἔαυτοῦ μητέρα τὴν
κύραν Ἐλένην
εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς
ἀναζήτησιν
τοῦ τιμίου σταυροῦ·
ἥτις καὶ εὐροῦσα ἀνή-
γαγε
τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν
μετὰ τῶν πέντε ἥλων.³

Հայերէնն ակնյայտնի կերպով թարգմա-
նուած է յունարէնէ, եւ առաջնոյն երկրորդէն
կախումն ունենալին աւելի եւս որոշ կը տեսնուի
նաեւ անկէ որ յիշեալ տեղւոյն հայերէնին ան-
միջապէս նախընթաց խօսքը կը համապատասխանէ-

Եւ յառաջ մատուցեալ զնա . . . յաղթեաց պատերազմին
զօրութեամբ։

¹ Ասբարձոյն Աղբերբ, էջ 13 եւն.

² Մաղաղաս եօթն անդամ՝ կը գործածէ այս բառն
զինանշանի իմաստով։

³ «Իսկ ժագաւորն Կոստանդիանոս առաքեաց զմայր
իւր զտիկին Հեղինէ յԵրաւաղէմ ի խնդիր պատուական
խաչին, որ եւ գտեալ երեր զպատուական խաչն հանդերձ
հինգ բեւեւո ոքն։»

Եթէ ոչ ըստ ձեւին դոնէ ըստ իմաստին՝ Մաղաղասայ քանի մը տող յառաջ տուած մէկ անձիշդ նախադասութեան (էջ 317):

Քանզի Ծապուհաղաւեաց Կաὶ ἐπεστράτευσε κατὰ զկոստանդիանոս զյաղը Περσῶν καὶ ἐνίκησε καὶ թողն, խնդրել հաշւ ἐποίησε πάχτα εἰρήνης տութիւն, եւ հաստատել μετὰ Σαραθάρου¹, βασι- խաղաղութիւն մշանջել λέως Περσῶν, τοῦ Πέρ- նաւոր. (զոր արարեալ σου αἰτήσαντος εἰρήνην եւն:) ἔχειν μετὰ Ρωμαίων.²

Եւ ոչ մէկ պատմագիր կ'ընդունի թէ Կոստանդիանու եւ Ծապհոյ մէջ խաղաղութեան դաշնք գրուած բլայ, եւս առաւել ոչ՝ թէ Պարսից արքայն խնդրած բլայ զայն: Միայն Եւսեբեայ կոստանդիանու վեր+ը կ'աւանդէ զայս,³ զոր Մ. Խորենացի չէ ճանչցած, բայց որ կրնայ Մաղաղա- սայ աղքիւրն եղած բլալ:

Զ.

Մ. Խոր. Բ, 88.

Մաղաղաս, էջ 292:

<p>..... որպէս տիեզեւ- րակալին</p> <p>Աղեքսանդրի մակեդո- նացւոյ,</p> <p>յորժամ անտի ընդդէմ</p> <p>Գարեհի</p> <p>սպառազինեցաւ, եւսակո</p>	<p>Կαὶ τὸ δὲ λεγόμενον Στρατήγιον ἀνενέωσεν ό αὐτὸς Σέβηρος</p> <p>πρόφην γὰρ ἦν κτισθὲν ὑπὸ</p> <p>'Αλεξάνδρου τοῦ Μαχε- δόνος,</p> <p>ὅτε κατὰ</p> <p>Δαρείου</p> <p>ἐπεστράτευσεν, δέ καὶ</p>
--	--

¹ Կարդալու և Հառաջօս.

² “Եւ պատերազմեցաւ ընդդէմ Պարսից եւ յաղ-
թեաց եւ արար դաշնոս խաղաղութեան ընդ Ծապհոյ ար-
քային Պարսից, խնդրելով Պարսկին խաղաղութիւն ունել
ընդ Հռոմայեցիս:”

³ Դ., 57:

այնորիկ շինեաց միշտ-
տակ իւր

զասացեալն Ստրատիդին. է չալեսε τὸν τόπον Στρα-

τήγιον.¹
քանդիինմազպատերազ-
մականս յօրինեաց զկազ-
մութիւն :

է չալεσε τὸν τόπον Στρα-

τήγιον.¹
է չει յնը սτρατηγήσας
τὰ τοῦ πολέμου ὕριμη-
σεν εἰς τὸ πέραν κατὰ
Περσάν.²

Զոր յետոյ Սեւերիս
արքայ հռովմայեցւոց
նորոգեաց :

Ե.

Մ. Խոր. Բ. 88.

...եւ ինքն շինեաց զբա-
զանիսն

ի տեղւոջ սեանն
որ ուներ ստորագիր

խորհրդական անունն Արե-
գակն,

բայ Թրակացւոց բառի
Զեւքսիպոն,

...καὶ ἔκτισε δημόσιον
λουτρὸν τὸ λεγόμενον
Ζεύξιππον, διότι ἔκει
ἴστατο ἐν μέσῳ τοῦ τε-
τρουστώου

στήλῃ γαλχαῆ τοῦ Ἡλίου,
καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔ-
γραψε

τὸ μυστικὸν ὄνομα τοῦ
ἥλιου,

Ζεύξιππῳ Θεῷ· οἱ δὲ
Θρᾶκες οὗτως ἔλεγον
τὸν ἥλιον. Οἱ δὲ τῆς πό-
λεως Βύζης οὗτως

1. Զատիքական ժամանակաշրջան (Էջ 265 դ.), որուն
աղբւրն է հոս Մազազան. Στρατηγու (Ստρατեգոն) կ'ըն-
թեռնու, որ կրնայ բռն Հնագոյն ընթերցուածն ըլլալ.¹

2. “Եւ զասացեալն Ստրատիդին նորոգեաց ինքն Ար-
երոս. քանզի կանխաւ շինեալ էր, յԱղքասանդրէ մակեդո-
նացւոց, յորժամբ ընդգեմ Գարեզի սպառ ազինեցաւ, վասն
այնորիկ կունեաց զտեղին Ստրատիդին. քանզի անդ յօրի-
նեալ զպատերազմական կազմութիւն՝ անց յայնելոյս ընդ-
դէմ Պարսից։”²

որոյ կոչմամբ յորջորջեցան եւ բաղանիքն :

անօմաշոն τὸ αὐτὸ δημόσιον [λουτρὸν]¹

Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνομα ὅπερ εἰχε τὸ πρότερον ὁ τόπος.²

Բ.

Մ. Խոր. Բ. 88.

Աս շինեաց եւ

զանարանն եւ զգապահարտկացն

եւ զխաղալկացն, եւ զձիթնիմացն

ոչ կատարմամբ :

Մաղաղաս, էջ 292:

... Καὶ κτίσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς καὶ κατεναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος κυνήγιον μέγα πάνυ, καὶ κατέναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης

Θέατρον· τὸ δὲ Ἱππικὸν ἔστησεν ...

ὅπερ οὐκ ἔφθασε πληρῶσσαι.³

Բ.

Մ. Խոր. Բ. 88.

Ասեն եւ զայս, եթե

զաղտնի եհանի Հռովմաց

Մաղաղաս, էջ 320:

Ο δὲ αὐτὸς Κωνσταντῖνος

ἀφελόμενος ἀπὸ Ρώμης
χρύφα

¹ Այս բառն դրած ենք բնագրին մէջ՝ ըստ Զուտ։
Ժամանակակից թվական։

² “... Եւ շինեաց զանարակաց բաղանիս զանարական Զեւքսիպագոս, քանզի անդ կանգեալ էր ի միջի չորրեցրահին սիւն պղնձի Արեգական, եւ ի ներքոյ զրեալ զնորհրդական անունն Արեգական՝ Զեւքսիպագեայ դից. զի թրակացիք այսպէս կոչեն զարեգակն : Իսկ բնակիչը բաղաքին բնիւզայ այնպէս յարջորջեցին զանարակաց (բաղանիսն) Զեւքսիպագոս՝ ըստ անուանն զօր ունէր աեղին յառաջադայն։”

³ “... Եւ շինեաց թափառոն եւ յանդիման մէհենին Արաեմեայ զրուարանն մած յայժ անդ անդ անդ Ավրոգիտեայ զէմէտրոնն, իսկ զանգաճ առաջ առաջ առաջ զօր ոչ ժամանեաց կատարել։”

Խորենացւոյ քով։ Զարդարած ժամանելուն նիւն
զրեթէ բառ առ բառ օրինակած է Մաղաղասայ
բնագիրը։

Ժ.

Մ. Խոր. Դ, 12. Մաղաղաս, էջ 325—326։

Չեմ հոս ի մեջ բերեր այն բնագիրըն, որ կոս-
տանդեայ ինքնակալի մահուան վրայ կը խօսին,
որոնք արդեն հրատարակուած են վերնագոյն՝ էջ 3։

ԺԱ.

Մ. Խոր. Դ, 21. Մաղաղաս, էջ 339 եւն։

Սաստիկ եւ յոյժ ահաւ-
որ էր ի վերայ անիրաւաց
Աղենտիանոս. որով եւ
զբազում իշխանս վասն
յափշտակութեան սա-
տակեաց,

‘Ο δὲ θειότατος βασι-
λεὺς Βαλεντινιανὸς πολ-
λοὺς συγκλητικοὺς καὶ
ἀρχοντας ἐπαρχιῶν ἐφό-
νευσεν, ὡς ἀδικοῦντας
καὶ κλέπτοντας καὶ ἀρ-
πάζοντας. Τὸν δὲ πραι-
πόσιτον τοῦ παλατίου

եւ զիրոդանոս ոմն

αὐτοῦ δνόματι ‘Ροδανόν,
ἄνδρα δυνατώτατον καὶ
εύπορον καὶ διοικοῦντα
τὸ παλάτιον

ներքինապետ

ώς πρώτον ὄντα ἀρχι-
ευοῦχον καὶ ἐν μεγάλῃ
τιμῇ ὄντα,

այրեաց կենդանւոյն։

ζῶντα ἔκαυσεν . . .

քանզի երիցս հրամայ-
եաց, եւ ոչ դարձոյց
զյափշտակութիւն

δ γὰρ πραιπόσιτος αὐ-

բնչից կնոջ միոյ այրւոյ։ օύσιαν ἀπό τινος χήρας
γυναικὸς κ. τ. λ.¹

¹ “Խոկ աստուածաբանչ թագաւորն Աղենտիանի-
անոս բազում սինկղիտիկոս եւ իշխանս գաւառաց սատա-

Յունարէն բնագիրը կը շարունակուի՝ պատմելով Ապեննամիանու այլեւայլ ջանքերն որ Հռոդանոս անիրաւութեամբ յափշտակած ստացուածքներն եւս գարձնէ . դնոյն կը բացատրէ հայն ալ շատ հակիրճ խօսքերովս . “Երէշ” հը-մոյեաց , Եւ “Ն դույց . . . ” Մաղաղաս աղբիւր եղած է ուրիշ բիւղանդեան ժամանակազրաց (Զատկ . Ժամանակազր., Կեդրենոս եւն.) , որոնք ներքինապետին Հռոդանոսի արկածքը կը պատմեն : Հնագոյն պատմիչք այսպիսի բան չեն զիտեր :

ԺԲ.

Մ. Խոր. Դ., 29.

Մաղաղաս , էջ 341—342:

. . . Հիւանդացեալ Աւ-
զենտիանու . . . Բաλεնτիւնանծ սօսփ
թլիթեւս մետա շրόνոν
էտելենտգ

ի բերդին որ կոչի Բեր-
գիտիոն վճարի ի կեն-
ցաղոյս ,

եղբօրն փոխանորդելով
զուրութիւնն :
Καὶ ἐβασίλευσε ὁ θειό-
τατος Βάλης ὁ ἀδελφὸς
Βαλεντινιανοῦ . . . Ὁτε
γὰρ ἐτελεύτα Βαλεντι-
νιανὸς ὁ αὐτοῦ ἀδελφός,
οὐκ ἦν ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει ὁ Βάλης, ἀλ-
λ' ἦν πέμφας αὐτὸν ὁ ἀ-
δελφὸς αὐτοῦ
Յետ բարեբախտագոյն
ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ πολε-
μῆσαι

կեաց , իրրու անիրաւեալս եւ գողացեալս եւ յափշտակեալս .
իսկ զվերակացու պաղատանն իւրոյ Հռոդանոս անուն , զայր
հզօր յոյժ եւ մեծատուն եւ մատակարար պաղատան՝ քան-
դի առաջն ներքինապետ էր եւ ի մեծի պատուի , այրեաց
կենդանւոյն . . . քանզի վերակացու իւր Հռոդանոս յափշտ-
տակեաց ինչս ի կնոջէ միոյ այրուոյ ,

1 Սոկրատ. Դ., 30. «Յամբոցին որ կոչի Բերդիտիան :

Ապատերազմաւ էլց թէ Հիրուսոν ործ
Գլմացն յաղթութեամբ շօնց Ո՛Շտաւաչ
նիշիսաչ չառա քրածուս
դարձի . . . ։

Բնագիրը համեմատելով՝ ինքնին երկու դի-
տողութիւնը կը ծագին:

1. Թէ Մ. Խորենացի եւ թէ Յ. Մաղաղաս
կը դործեն հոս ի միասին մեծ պատմական սխալ մը՝
Վաղես յաջորդ գնելով Վաղենտինիանու: Վաղես
արդէն տասուերկու տարի կառավարած էր, երբ
մեռաւ իւր եղբայրը (375): Երկուքն ալ արդեամբք
միեւնոյն տարին (364) ինքնակալ անուանուած էին
եւ պետութիւնը մեջերնին բաժնեցին այնպէս՝ որ
Վաղենտինիանոս արեւմտեան գաւառաց կ'իշխէր
եւ Վաղես արեւելեան գաւառաց: Այս վայրիենէս
սկսեալ “անդառնալի կերպով երկուքի բաժնուե-
ցաւ պետութիւնը, վասն զի թէ ողոսի ձեռօք
նորոգուած միութիւնը քանի մ'ամիս միայն
տեւեց:”² Աւստի Վաղես Վաղենտինիանու յա-
ջորդութիւնն առած երեկք չեր կրնար բլալ, այն որ
առիթ եղաւ Արեւմտից պետութեան բաժնուե-
լուն անոր Երկու որդւոց մեջ՝ Գրատիանու եւ Վա-
ղենտինիանու թ: Աւստի յոյն ժամանակադիրն եւ
հայ պատմագիրն իրական պատմութեան բոլորովին
հակառակ են:³

2. Երկու բնագիրն՝ հայն եւ յոյն՝ ի մեր-
ձուստ քննելով՝ կը տեսնուի որ առաջինն երկրորդին

1. . . . Վաղենտինիանոս անկետը յախտ՝ յետ ժաման-
աւիկի վայրաճանի ի բերդին Բիրդիափուն: Եւ թագաւորեաց
ասուու ածառաբանչն Վաղես՝ եղբայր Վաղենտինիանու . . .
Քանզի իրեւեւ մեռաւ Վաղենտինիանոս եղբայր նորա, Վա-
ղես չեր ի Կաստանդնուպոլիս, այլ առարեաւ էր զնա եղ-
բօր նորա մինչդեռ կենդանի էր, ի Սիրմոն պատերազմել
ընդդէմ Գրատիթաց, որոց յաղթեալ զօրութեամբ դարձաւ:,,

2. Տէրէց, Պատմ. Հռովմ. Հար. 1:, էջ 397:

3. Մ. Խորենացի այնպէս լու իւրացուցած է Մաղա-

Համառօտութիւնն է միայն։ Մ. Խորենացի պատմելէն ետքը թէ աւրութիւնն անցաւ Վաղենտինիանու եղբօր, անմիջապէս կը յիշէ Վաղեսի դուք։ միայն յոյնէն այս մանրամասնութիւնը լաւ կրնայ հասկրցուիլ՝ անոր պատմելովն թէ Վաղես Ա. Պոլիս չէր, երբ ինքնակալ հռչակուեցաւ, եւ խաւուած էր իր եղբօրմէ Գոթաց գէմ պատերազմելու, եւ դուք (յոթեւթէ անոնց յաղթելէն ետքը։ Վերացրնելով երկու հեղինակաց պատմած գիպաց անպատճական ըլլալը, այսպիսի նշան մը վկայ է հայոյն յունէն կախում ունենալուն։

ԺԳ.

Մ. Խոր. Դ., 33.

Մաղաղաս, էջ 342:

... (Վաղես)

... τοῦ οἰκήματος τοῦ
ἀγροῦ

Հրակէզ եղեալ յԱդրիան ձծիլաւ ածիլաւ անափանտու չակալաւ նուպոլիս

άναφθέντων τῶν σκαλῶν νυκτός,

սատակեցաւ։

ἀπώλετο (Βάλης) μετὰ τῶν κονθικουλαρίων καὶ σπαθαρίων αὐτοῦ.¹

Հսու կարեւորն ոչ այնչափ բնագրաց նմանութիւնն է՝ որչափ Վաղեսի մահը պատմելու եղանակը։ Գիտենք որ ինքնակալս Ադրիանու պոլսոյ դժբախտ պատերազմին (9 Օգոստ. 378) մէջ կորսուեցաւ։ Կ'ըսուի թէ նետէ մը խոցուած՝ տարուեցաւ խղիկ մ'որուն կրակ տուին Գոթք։ Մեր այս երկու հեղինակը պատերազմը չեն յիշեր։ մանաւանդ թէ Մա-

աբնիանու (թէ պէտ սա Արեւմուտք կը նստէր), եւ յետոյ Վաղեսի ժամանակ (Պ., 21 եւ 29:) Փաւաստ. Բուզգանդացի մի միակ ճամբորգութիւն մը գիտէ Ա. Ակրակսի ի Ա. Պոլիս. (Պ., գլ. 5 եւն):

¹ Ա. . . Քանզի տուն գեղջն գաղտ հրակէզ եղեւ եւ այրեցան գէզք խոտոց գիշերայն, սատակեցաւ (Վաղես) հանդերձ սենեկապանօք եւ սուսերապահօք իւրովք։

զաղասի պատմածը՝ որ արդէն մթին է՝ բոլորովին կ'արտաքսէ պատերազմը։ Վաղէս, կ'ըսէ, փոխադրուեցաւ յԱդրիանուպոլիս շինութեան մը պատճառաւ։ Այն խղիկն՝ ուր իջեւանած էր, կրակ առաւ՝ առանց գիտցուելու (ձօջկած) թէ ինչպէս։ Եւ որովհետեւ կրակը սանդուխն այրած լափած էր, հրկէզ եղաւ ինքնակալն իրեններուն հետ։ Մովսէս երբ Վաղէսի մահուան վրայ կը խօսի՝ ուրիշ ազրիւր մ'առջեւն ունեցած չ'երեւար, բայց եթէ յոյն ժամանակադիրս. եւ այս կրնայ ցուցուիլ անով որ հայերէնին մէջ ասոր անմիջապէս յաջորդող նախագասութիւնը բառ. առ բառ թարգմանութիւն են Մաղաղասէն, ինչպէս այժմ պիտի տեսնուի։

Ժ. Դ.

Մ. Խոր. Դ., 33.

Մաղաղաս, էջ 344, 19—20:

Աս քակեաց զմեհեանս
կոոցն
մինչեւ յասակո՞
զիմակեալմն ի սրբոյն Կոս-
տանդիանոսէ,

Τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἐλ-
λήνων πάντας κατέ-
στρεψεν
ζῶς ἐδάφους ὁ αὐτὸς
Θεοδόσιος βασιλεύς.
[Κωνσταντῖνος . . . τὰ
ιερὰ μόνον ἔκλεισεν καὶ
τοῦς ναοὺς . . .]¹

Մաղաղաս, էջ 345, 12—19:

1 Φωκադի [] մէջ առնուած բառերը թերի են Մաղաղասայ այժմու բնագրին մէջ. փոխ առնուած են անոնք Զատի. Ճամասիսի անուածին (էջ 303 Դ.) որուն հեղինակն այնպիսի բնագրի մ'առ չեւն ունէր որ գեռ չէր համառօտուած. Հմմու. գարձեալ Մաղաղաս, էջ 324, տող. 1—4: Հայերէն Լամբր. ձեռագիրն կ'աւելցընէ պահպահութեան բառէն եաբը հայն բառը, որ Վհնեսիոյ տպագրութեան մէջ կը պակսի, բայց սառագիւ նախնական բնագրին կը վերաբերի (τὰ ίερα μόνον ἔκλεισεν.) Այս ալ նոր տպացոյց մըն է՝ բաց անսնցմէ, զոր Նորայր իւր ազըերաց քննութեան մէջ (Քննասէր, Բ, էջ 39, 40 եւն) յառաջ բերած է, հաստատելու որ Լամբր. ձեռագիրն իւր ընդ-միջարկութեամբն ալ հանդերձ, կրնայ շատ լաւ ընթերցուածներ պահած ըլլալ։

... τοὺς τρεῖς ναὸν
τοὺς δυτας ἐν Κονσταν-
τινουπόλει ... καταλύ-
σας . . .

γαννωμένης αἰγάλευρος αἴκινης
εις Αριστείλην
εις Αφροδίτην

τόν τοῦ Ἡλίου ναόν . . .
τὸν τῆς Ἀρτέμιδης ναόν . . .
τὸν τῆς Ἀφροδίτης
ναόν . . .

ἡ θήμανης φίνε.

Մաղաղաս, 344, 20—23:

աւերեաց նոյնպէս զտա-
ձարն

ծառածիոն էπօίησεν էք-
չլիդիան շրտւաւանան . . .
խռէլսսէ ծէ չաւ տէ իըրն

դամասկիի, եւ արար եկե-
զեցի . . .

Համաժոն էպօիηսեն էք-
չլիդիան շրտւաւանան . . .
խռէլսսէ ծէ չաւ տէ իըրն

նոյնպէս եւ զտաձարն

Հիլութ քաղաքի
կլիբանոսի

[տէ տօն Վալանիոս,]²

1 Ա. Ջ. Ծնթերց. Խլեն (առ. Ա. Ենեկու. 1865):

2 Բնագիրս կը լրացընենք ըստ Զատկ. Ժամանակ. (էջ 303 Գ). որ Մ. Խորենացոյ զլիքանաս բառին կը համապատասխանէ: Խորեն ընթերցուածներէն ո՞րը նախամեծար ընտրելու է: Դժուարալոյժ խնդիր մըն է, որուն մասնաւոր քննութիւն մը կ'արժէ նուիրել: Յիշեալ համառածինն մէջ յիշուած սկզբանուուն երեւաբեն անլուց առ Արեգական տաճարն է ի չեղիսպալիս, յայժմու Պատաղպէք. (առեւ Ուշնան, Աւղեւորութիւն ի Փիւնիկէ, էջ 314 եւն): Մաղաղաս սյլուր կը պատմէ թէ այս աշխարհի հրաշալիքն (Թէամա, էջ 380) ինչպէս շնուրեցաւ Անտոնինոս Բարեպաշտէն եւ Արամազդայ նուիրուեցաւ. եւ սուրբիւ սյաւեկդ խօսքն է Պատալպէքի մէծ՝ եւ ոչ թէ փոքր՝ մեհենին վրայ, որ Արամազդայ մեհեան կը կոչուի: Հաւանական չէ որ Արեգական տաճարն Լիբանու նուիրուած ըլլայ, մասն զի Լիբան դից կամ մանաւ անդ Լիբանանու Բահազաղուն նշել լը վ չետքն այլուր չենք գտներ, բայց միայն ոպղնձեաց անօժդ այ մը բեկորքին վրայ եղած արձանագրութեան մէջ, որ մեր թուականէն թէ երեւս թ գար հին է (առեւ Corpus Inscriptio-
nium semiticarum, Pars I, Tom. I, p. 22 եւն.) կարելի է որ զլիքանաս ընթերցումն հիմնուած ըլլայ սխալ [թարգ-
մանութեան մը վրայ այն խօսքին՝ զոր Մաղաղասայ քով
կ'ընթեռնունք (էջ 280)] - Եինեաց ի չեղիսպալիս Փիւնիկե-
ցոց լիքանաս (չν Հիլιουπόλει τῆς Φοινίκης τοῦ Λιβά-
νου) զմեծ տաճարն Դիմայու խակ Զատկ. Ժամանականու-

զմեծ եւ դհռչակաւոր
զԵրեքքարեանն:

το μέγα καὶ περιθόητον
τὸ λεγόμενον¹ Τρίλιθον.²

ԺԵ.

Մ. Խոր. Դ. 39.

Մաղաղաս, էջ 347:

Բայց Պապայ լուեալ
եթէ
մեծն թէսոդոս

եւ ի Բիւղանդիոյ

ի Հռովմ կոյս,

եւ մտեալ ի Թեսաղոնիկ

հանդերձ սպայիւն,

եւ յաղագս իջավանին

եղեւ խռովութիւն բնդ
նա եւ բնդքաղաքացին,

‘Ο δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος
βασιλεὺς
ἀπὸ Κωνσταντινουπό-
λεως ἐξελθὼν
ἐπὶ Ρώμην
εἰσῆλθεν ἐν Θεσσαλονί-
κῃ πόλει
καὶ τοῦ ὄντος μετ' αὐτοῦ
στρατιωτικοῦ πλήθους
διὰ μιτᾶτα ταράξαντος
τὴν πόλειν,
ἐστασίασαν καὶ ὕβρισαν
τὸν βασιλέα οἱ Θεσσα-
λονικεῖς. Καὶ θεωρήσας
ἴππικὸν

Ավան՝ Բալանիս (Βαλάνιος) ըսելուն նկատմամբ՝ անյայտ
է մեզ այս բառին ծագումն, որ այլուր չի գտնուիր եւ շատ
դժուարութիւններ կը պատճառէ: Հմատ. Ուրիշանի մեկնու-
թիւնը (Աղեք. ի Փիւնիկէ, էջ 320). եւ Պօտիսէն,
(Baudissin, Jahveh et Moloch, էջ 35) եւն:

1 Ընթերցողին աւելի դիւրինցընելու համար բնա-
գրացս համեմատութիւնը, ստիպուեցանք վերջին նախագա-
սութեանց կարդը անզափունել: Մարդաղասայ բնադրին մէջ
կարգն է այսպէս. նախ հատէլսօւ — թզման մօօւած
— շրօւտաւառ.

2 “Զամենայն տաճարս Հեթանոսաց քակեաց մինչեւ
յառական՝ թագաւորն թէսոդոսիոս: [Կոստանդիանոս . . .
փակեաց միայն զմեչեանս եւ զոտաճարս . . .] (էջ 344,
12—19:) . . . խոկ զերեսին տաճարսն՝ որ ի Կոստանդնու-
պոլիս էին, . . . քակեաց . . . զոտաճարն Արեգական . . .
զոտաճարն Արտեմիսյ . . . զոտաճարն Աֆրոդիտեաց (էջ 344,
20—23.) նոյնպէս եւ զմեչեանն դասմասկի արար եկեղեցի
քրիստոնէից. քակեաց եւ զմեչեանն Հեղիուպողի [քա-
զանիոսի] զմեծն եւ զհռչակաւոր զասացեալն Երեքքարեան:

եւ մարտ խոռվութեան, ևν τῇ αὐτῇ πόλει γέ-
μοντος
եւ յաղթեալ ինքնակա-
լին՝ τοῦ Ἱππικοῦ ἐκέλευσε
սաստակեաց ի քաղաքա-
ցեացն καὶ ἀπάλετο πλῆθος
արս հնդետասան հաղար: շιλιածան ծεխառέնτε.¹

Հոս ալ կը գտնենք դարձեալ դՄաղաղաս և զՄ. Խորենացի միաբան իրարու, բայց բոլորովին հակառակ պատմաբանորեն ուղիղ հաստատուածին: Նախ ստոյդ է որ Թէոդոս ի Թեսաղոնիկէ չէր, երբ հոս պատմուած գէպքերը պատահեցան: Ինքնակալն ի Միլան լսեց ապստամբութեան լուրն, որոն զոհ գացած էր Թեսաղոնիկէ պահակազօրուն հրամանատարն, և Միլանէն էր — ինչպէս կը վկայեն Ա. Ամբրոսիոսի թղթերը, — որ պաղարիւնութեամբ հրաման խաւրեց քաղաքին ժողովուրդը կոտորելու: Խոկ խոռվութեան պատճառը կը գնեն՝ միայն Մաղաղաս եւ աւելի կամ նուազ իրմէ ուղղակի կախումն ունեցող ժամանակիրը՝ ինչպէս Թէոդոփանէս (Ը. դար) և Կեդրենոս (Ժ. Ը. դար), զայն՝ թէ կոիւ մը ծագեցաւ զօրաց օժեւանելու (մεտաւա) պատճառաւ: Նոյնն ըսելու ենք սպանելոց թուսյն նկատմամբ: Նախ Մաղաղաս է որ 15.000 թիւը կը յիշէ, որուն կը հետեւի Զօնարաս (Ժ. Ը. դար.): Թէոդոփուսո՞ որ աւելի հին եւ արժանահաւատ է՝ միայն 7000 մեռեալ կը յիշէ: Կեդրենոս երկու թուերս ալ յառաջ կը բերէ, բայց կ'երեւայ թէ նուազագոյնը կը նախընտրէ, «7000, ոմանք ասեն 15.000:»

¹ “Թօագաւորն Թէոդոփուս ելեալ ի Կոստանդնուպոլսոյ ի Հռովմ կոյս՝ շոգաւ ի Թեսաղոնիկէ քաղաք. եւ քանզի որ ընդ նմայն էր զօրուն բազմութիւն յաղագս իշավանին խռովեցոյց զքաղաքն, ապստամբեցին եւ թշնամանեցին զթօագաւորն Թեսաղոնիկէցիքն: Եւ տեսեալ հեծելազօր՝ լցեալ ի քաղաքին հեծելագնդին՝ հրամայէր սպանանել. եւ կորեաւ բազմութիւն հնգետասան հաղարաց:”

ΦΩ.

Υ. Ιων. 9. 41

Πατέρι μετάν θαύματα

Մաղաղաս, էջ 346:

‘Ο δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος
βασιλεὺς ποιήσας πρό-
χενσον

εἰκετὴ δι οὐατοκρατοῦ,
δι Σημειωτῶν ζητεῖν
φαγετεωτ...
μεταποιεῖται . . .

ἀπίστιν ἐπὶ πόλεμον,
ἐν Μιζουλάνῳ ἡδρώ-
στησε
καὶ τελευτῇ κ. τ. λ.¹

Այս վերջին հաստιւածիս մէջ կարեւոր կէտն,
որմէ կրնանք եղբակացութիւն մը հանել, այն
քաղաքին անունն է, ուր մեռաւ թափաս: Ի՞նչ է
պատճառն որ Σημειωն անունը փոխանակ սովորական
Սէրբուլանն ձեւին՝ զոր Եւսեբեայ Քրոնիկոնը²
կ'ընծայէր Ζ. Ιωνիεնացւոյ, վերջինս ընտրած է
անուանս այնպիսի ուղղագրութիւն մ'որ այնչափ
նման է Մաղաղասայ Մιζουλանօն անուան:³ Եթէ
մեր ընթերցողքն ալ նախընթաց համեմատու-
թիւնքն այնպէս մեխնած են՝ ինչպէս մենք, պիտի
չյապաղին ուղղել բատ յունին՝ զՄէր-լանն
ի Մէր-լանն: Եւ այս այսպէս ընելու այնչափ
աւելի պատճառ կայ, որ Ζէր-լանն արդեն հրա-
տարակչաց ըրած մէկ որրագրութիւնն է, եւ
ձեռագրի մը մէջ չի դանուիր: Արդեամբք ալ
Ալենետկոյ (1865ին) հրատարակութեան մէջ կը
կարդանք: “Ամենայն օրինակք:” է Մէր-լանն

1 “Πατέρι թափաւորն թαύματα համար արարեալ զօրուն
εἰκετὴ δι οὐατοκρατοῦ δι Σημειωτῶν ζητεῖν ηացաւ եւ մե-
ռաւ եւնին”

2 Հրտ. Աւգեբեան, Բ, էջ 168:

3 Այս ձեւն որ ասորական արտարերութեան մը
արդիւնք է, երկու անգամ ալ կը գտնուի Մաղաղա-
սայ քով. (էջ 297, տաղ 22, եւ էջ 298, տաղ. 1) ուր կը
պատճուի թէ Վաղերիանոս ի Սημեιու սպանուեցաւ (շիռ-
թերով Գաղիանու հետ), եւ չի գիտեր որ Ալաղերիանոս
գերի բռնուեցաւ Պարսիկներէն: Պէտք է յիշել որ Ζ. Ιων-
րեացի ուրիշ բան մ'ըսած չէ անոր վրայ: Բայց միայն
թէ երկար շապրեցաւ. (“Աւել-ալ յէրաբէ զիտունն... Բ, 76:)

կամ Մէջութանն կամ Մէջութանն կամ Մէջութանն կամ Մէջութանն կամ Մէջութանն կամ Մէջութանն : Ա երջին ընթերցուածա անշուշտ սխալ ընթերցման արդիւնք է՝ “Մէջութանն անշուշտ ձեւէ, որ կրնար կարդացուիլ “Միջուդաննն” կամ “Միջուդաննն ըայց ոչ՝ “Միջուդաննն :” Այժմ անշուշտ կ’ընդունուի որ մեր ըրած սրբաւգութիւնը շատ յանդուգն չէ:

Սակայն չենք կարծեր որ հայերէն բնագրին նախնական ընթերցուածն Մէջութանն ըլլայ: Միտ դրուի որ Ա ենետկոյ տպագրութեան յիշած հինգտարբեր ընթերցուածոց մէջն ալ վերջին երկրորդ վանկերը միշտ - դանն են: Պէտք է ի նկատ առնուլ այս միակերպութիւնն, որ դիւրին ալ է ենթագրելով որ հայ թարգմանիչը կարդացած ըլլայ MIZΟΥΓΔΑΝΟՆ փոխանակ MΙΖΟΥΓΛΑΝΟΝ, եւ տառագարձած՝ Մէջութանն : Ըստ անգամ առիթ տուած է այսպիսի սխալներու Ճ եւ Ճ տառերու նմանութիւնը. եւ այս կէտո հայ բնագրին ուսկից ծագած ըլլալն այլ եւս տարակուսի տակ չի թողուր:

Այս ամեն համեմապութիւններէս ելած եզրակացութիւնն՝ մեղի կ’երեւայ թէ բաւական պայծառ կերպով ի յայտ կու գայ, այնպէս որ աւելորդ է յաւելուլ որեւէ ապացուցութիւն մը: Առանց երկիրդի սխալելու՝ կրնանիք հաստատել որ հայերէն բնագիրը յառաջ եկած է անոր դէմ առ դէմ դրուած յունարէն բնագրէն: Ուստի եւ Մ. Խորենացի ճանչցած եւ գործածած է Մաղաղասայ Գամանակագրութիւնը:

Մի միակ առարկութիւն մը՝ եթէ հիմնաւոր ըլլար՝ կրնար այսպիսի հետեւութիւն մը տկարացընել: Ուստի լաւ է որ կանխառ իսկ պատասխաննենք անոր՝ մինչդեռ չէ իսկ յարուցուած: Մէր ընդդիմաբանիք պիտի ըսեն անշուշտ որ Մ. Խորենացի չէ տեսած Մաղաղասայ գիրը, բայց

գործածած է միեւնոյն յիշատակարանն՝ զոր գործածեր է յոյն ժամանակագիրը։ Ուրիշ բառերով՝ Մովսես եւ Մաղաղաս հաստիոց ունի-քէ մը քաղած են։ Այս առարկութիւնն արժէք մը կ'ունենար, եթէ ամենափոքր նշան մ'ալ գտնուեր որ այսպիսի աղքիւրի մը դոյութիւնը յայտներ. ապա թէ ոչ ենթադրութիւն մըն է առանց հիման։ Արդ ամենամեծ խնամքով վնասուեցինք մենք այսպիսի նշան մը, մանրամասն ուսումնասիրելով ի մէջ բերած կտորներուն ամէն մէկը։ Մեր հետազոտութիւնն ի գերեւ ելաւ։ Ամէնէն նշանաւոր կոչմանց մէջ աւելի հնագոյն ժամանակ ելլել շկրցանք քան մինչեւ ի Մաղաղաս։ Եւ միտ դնելու է որ հսու խօսքը հատակուսորի մը վրայ չէ, եւ ոչ աննշանակ աղքիւրի մը։ Այն յիշատակարանը, որուն դոյութիւնն ապացուցանել պէտք էր, դատելով մեր ունեցած ծայրաքաղ համառօտութիւններէն՝ հարկ էր որ գոնէ Տակիտոսի ինքնակալին մահուանէն (276. թիւ Բ.՝) մինչեւ Թէոդոս Մեծին մահը (395, թիւ Ժ.՝) համար։ Արդ քանի որ ամենեւին հետք մ'ալ մնացած չէ՝ ուղղակի կամ անուղղակի, այս միայն բաւական էր ինքնին՝ ջրելու այն ենթադրութիւնը թէ հասարակաց աղքիւր մ'ունեցած բլան։

Ընդ հակառակն ի մէջ բերուած յոյն կտորներն շատ կետերով իրարու կը նմանին. ամէնն ալ միջադէպներ պատմելու ձգտում մ'ունին, սխալաւոր եւ բարբարոսական լեզու մը՝ լի լատին եւն բառերով. այնպիսի հանգամանքներ՝ որ բոլորովին կը համաձայնին Մաղաղասայ գործքին, եւ որուն առանձնայատուկ դրում մը կու տան։ Հայ թարգմանութիւնը Մաղաղասայ ժամանակագրութեան ասորի-յունական ոճոյն յատկութիւնքը յամախընդգրկած է։

Ա. Խորենացւոյ գործած մէկ՝ աւելի ընդհանուր կարգի՝ սխալը թերեւս յայտնագոյնս կը

ցուցընէ թէ կախում ունի Մազաղասայ Ժամանակագրութենէն եւ ոչ թէ հնագոյն գրութենէ մը : Տեսանք ԺԲ հատուածին մէջ որ Ալաղենատինիանու յաջորդ կը գնէ զԱլաղէս, որուն մէջ համաձայն է յոյն ժամանակագրին հետ : Արդ այս կարգի սխալ ներք Մազաղասայ գործքին ամենէն աւելի որոշիչ նկարագիրներէն են . ինք մի միակն է բովանդակ հռոմեական կայսրութեան պատմագրաց մէջ, որ չ'ընդունիր թէ երկու ինքնակալք կրցած են միեւնոյն ժամանակ իշխել : Այսպէս Թէոդոսի յաջորդ կը գնէ զԱնորիոս, եւ Ոնորիոսի մահուանէ ետեւ՝ զԱրկադիոս : Ամանապէս Կոստանդիանու նախորդ ներուն յաջորդութիւնն ալ հետեւեալ կերպով ըմբռնած է . “Դիսկղետիանոսի” անոր հրաժարելէն ետքը՝ կը պայազատէ Մաքսիմիանոս Հերկուղէս, որ դարձեալ կը հրաժարի եւ դահը կը թողու Մաքսենտիոսի (այսինքն՝ Գաղերիոսի .) ապա կու դան յաջորդ կոստանդիոս Քլորոս, Կ. Քլորոսի մահուանէն ետքը՝ Լիկինիոս, եւ Լիկինիոսի մահուանէն ետքը՝ Կոստանդիանոս Մեծն : ”²

Կարծենք թէ այս խորհրդածութեամբէ՝ զորոնք կրնայինք աւելի եւս ընդարձակօրէն պարզել, եթէ պէտք ըլլար, ի գերեւ հանած կ'ըլլանք հասարակաց աղքիւր մը գնելու ենթագրութիւնը : Ուստի աւելի եւս ապահովութեամբ կը դառնանք մեր յառաջադոյն հասանաածին թէ՝ Մոլեն Խընացի բաշմուիւ գունդունները լըստը է Յովն . Մոլլուսայ Ժամանակագրութիւննեն . որ ու ինսին Զուարուն մերջին երբորդ հասէն է :³ Եթէ Հայոց Պատմութեան ուրիշ աղքիւր չձանշնայինք, կրնայինք եզրակացրնել որ այն գիրքը Զ. դարուն վերջէն կամ

1 Մազաղաս, էջ 349 եւն :

2 Մազաղաս, էջ 311 եւն :

3 Մազաղասայ Հայերէն թարգմանութեան մը կարելի, եթէ ոչ հաւանական՝ դիւան անշուշտ այս ժամանակամիջոցն աւելի եւս յետս պիտի մըէ :

Է դարուն սկիզբէն յառաջ չեր կրնար գրուած ըլլալ :
 Ասկայն Առկրատայ հայ թարգմանութեան տարե-
 թիւն արդէն դար մ'աւելի յետա մղած է զմեղ . եւ
 ցայսօր բան մը դանուած չէ՝ որ մեր յառաջաղոյն
 հանած հետեւութիւնքն եղանակաւորենք : Ուստի
 ներկայ ուսումնասիրութեամբս միայն հետեւ-
 ութեանց հաստատութիւնը կ'ուղենք : Այժմ դրա-
 կանապէս հաստատուած է որ անկարելի է Հայոց
 Պատմութիւնը և դարու վերջերը կամ Զ դարու
 սկիզբը դնել . իսկ եթէ աւանդութեան տուած-
 ժամանակամիջոցն այլ եւս կարելի չէ պաշտպանել ,
 չենք տեսներ ստուգիւ որեւէ դիտնական պատճառ
 մ'որ արգելու զմեղ զայն մինչեւ Ը դար յետա
 մղել :

Փարիզ, 31 Դեկտեմբեր 1893 :

Մովսես Խորենացի եւ Պրոկոպիոս :

Ապատերազմին պատմիչը, այն առթիւ իրեն կարծիքը կը յայտնէ Մաւրիտանացւոց ծագման մասին։ Ըստ իրեն՝ Մաւրիտանացիք սերունդ են Պարսից, Մարաց եւ Հայոց, որոնք Հերակլեայ բանակին մէջ էին, եւ այն դիւցազմին մեռնելէն ետքը Ապանիայէն Ափրիկէ անցան։² Հինդ դար վերջը յոյն պատմիչն Պրոկոպիոս՝ պատմելով Յուստինիանու Վանդալաց դէմ մշած պատերազմը կը խօսի նոյն նիւթոյ վրայ, բայց իրեւ քրիստոնեայ պատմիչ մ'որուն ծանօթ է իւր Աստուածաշունչը։ Ըստ Պրոկոպեայ՝ Մաւրիտանացւոց նախնիք այն Քանանացիքն են՝ որ Խարայելացւոց արշաւելով իրենց Հայրենիքէն վտարուած՝ զացին հաստատուեցան Ափրիկէի հիւմիսային ափունքը։ Իրեն տեսութեան ի նպաստ կ'ելլէ իրողութիւն մ'ալ։ Կումիդիոյ Տիգիսէ (Tigris) քաղաքին մէջ, կ'ըսէ, կը զանուի փիւնիկերէն արձանագրութիւն մ'որ այսպէս է։ Ո՞ւ+ Ե՞ւ+ Ք-իւուցե-լուն յերեսոց Յեսուս մասունք, ո՞ւ+ Ե-սունէյ։³

Այս կարգի յիշատակարան մը պէտք էր պատմաբանից մտադրութիւնը սաստիապէս զարժուցանել։ Ասոր համար ալ այն արձանագրու-

¹ Ա-սոն յ-ս-է-ր-ի-ո-ն ո-ո-ո-ր-ը-ո-ւ-ն, ԺԲ։

² Սէն-Մարթէն Երկար ուսումնասիրութիւն մը հուիրած է պաշտօպանելու՝ գոնէ յէականո՛ Ասլուստիսի կարծիքը. Հմայ. Եկուսաւունիւն + Աւլուստիսի Եկուստիսաւունիւն + Ավագանունիւն + Ավագանունիւն ի Յէլլուստիսաւունիւն Ավագանունիւն Իւստիսաւունիւն Ե- Գիւլլուստիսաւունիւն, Հայր. ԺԲ, էջ 181—256։

³ Պիոնուուն, Ա-սոն պ-ո-ո-ր-ի-ո-ւ-ն Ա-ս-ն-ո-ւ-ն, Բ. 10։

թիւնն՝ որուն վրայ կը խօսի Պրոկոպիոս, շատ անգամ յիշուեցաւ, մեկնաբանուեցաւ, վիճաբանութեան նիւթե եղաւ։ Այսօր ոչ ոք անոր վաւերականութեան պաշտպան կ'ելլէ. եւ նոր զիտնոց մեջ միայն Շքեօտէր ծանօթ է մեղ որ հակամէտ էր ընդունելու զայն։¹ Աակայն որչափ ալ օգտաւեւո ըլլայ այսպիսի խնդրոյ մը քննութիւնը չենք՝ կրնար հոռ ասոր վրայ խօսելու յօժարիլ։ Մեզի կարեւորն է միայն Պրոկոպիոսի պատմածին սկիզբն ու ծագումը։

Այս պատմութիւնն աւանդող պատմագրաց առաջինն ըստ կարգի ժամանակին՝ է Եւագրիոս Զ դարուն վերջը, ինքն ալ Պրոկոպիոսի պէս այս իրողութիւնը կապած է Բեղիսարու Վանդալաց գէմ ըրած արշաւանքին հետ։ բայց իր պատմութիւնը կը սկսի ըսելով թէ ոչ ու այս բանի վրայ իւսուծ էր մինչև՝ Պրոկոպիոսի ժամանակ։² Եւ սակայն լիովին հաւատը կ'ընծայէ Պրոկոպիոսի այն վկայութեան որ կը շայտարուէ նէ անյամը իւրդաշն է ինչն առյանու դրա միանը։³ ի հարկէ այսպիսի բան մը չենք գտներ բնագրին մեջ՝ որուն կ'ուզդէ զմեղ Եւագրիոս։ Աակայն իրեն ըսածը մեկնելու համար պէտք չկայ ենթադրելու որ ինքն ուրիշ ընագիր մ'ունեցած ըլլայ՝ մերինէն տարբեր եւ կամ թէ այն պիսի տեղեկութիւններ ալ ունեցած իրեն տրամադրութեանները եւ, որ այսօր կորսուած ըլլան։ Պէտք է Պրոկոպիոսի պատմածը մտադրութեամբ կարդալ, եւ կը տեսնենք որ ականատես մըն է պատմողը։ Գիտենք որ ինքը մասնակից էր Աֆրիկէի արշաւանաց իբրեւ կցորդ Բեղիսարի սպայապետաց-խմբին, ինչպէս սովոր ենք կոչել այսօր։ Նաեւ, հոչակաւոր զօրավարին մեկնելէն ետքն ալ կեցաւ ինքը Աան-

1 Ծքեսուէր։ Փիւնիկերէն լեզուն, էջ 3։

2 Եւագր. Պատմ. Եկեղ. Դ. 8. Ալու (Պրոկոպիոս) եւ զայլ ինչ . . . որ չէ ուրեք պատմեալ նախ քան զնա . . .²

3 Անդ. սոր եւ ասէ թէ ընթերցեալ իցէ զոյն զգրեալն փիւնիկերէն նշանագրօք։³

դալաց ձեռքէն յետս զրաւեալ դաւառաց մէջ։
Երկրին մէջ ըրած իւր շրջագայութեանց ժամանակ
անշուշտ պյցելած է Տիգիսիս քաղաքը՝ եւ տեսածաւ-
նոր հնագոյն ամրոցը (Քրօύթօն) որուն համար կ'ըսու-
էր թէ Քանանացիներէն շինուած ըլլայ։ Հոն տեսած
է նաև ողիուսի մոր մորէ Երիս սիւները, որոնց վրայ
չիւնիւնիւն ուստերով եւ Փիւնիւցոց լեզուն ուն-
դունութ էր¹ այն արձանագրութիւնը, որուն վրայ
կը խօսի։ Ծանօթ է իրեն որ այս սիւները կը
դանուեին Տիգիսիսի մէծ ողբեր մօք։² Այս ամեն
մանրամասնութիւնը հարկ է որ ամենամեծ ճշգրր-
տութիւն ունենան, եւ ականատես վկայ մը կը
մատնեն։ Բոլորովին ալ կը համաձայնին տեղեաց
սյժմու վիճակին հետ։ Տիգիսիսի դիրքը ճանշ-
ցուեցաւ որ այժմու Տառւրդա գիւղին տեղն է, Դեղ-
զիւսէն իրը քան հազարամեթր հեռու գեալ ի հա-
րաւ-արեւելք։³ Հին բերդին աւերակաց ստորոտն
որ ցայսօր ալ գրեթէ անմատոյց կը համա-
րուի, տակաւեին կը բղիւէ ակնազրիւրը։ Զայն պա-
տող պարապին մէջ ազուցուած են հին բեկորներ,
որոնց մէկ բարձրագանդակն արդէն հրատարա-
կուած է։⁴ Թերեւս օր մ'ալ գտնուին հոն այն
երկու սիւները փիւնիկական արձանագրութեամբ,
զոր տեսած է Պլուկոպիս։

Պլուկոպիս բոլորովին անկարող էր փիւնի-
կերէն կամ կարքեղոնտական արձանագրութիւն
մ'ընթեռնուլ, եւ շատ հաւանական է որ նոյն

¹ Ալառն Ալառուալսց, Բ. 10 Ալնդ են երկորին սիւնքն
ի սպիտակ քարանց մերձ առ աղբերաւական մեծի, որ ունին
նշանագիրս փիւնիկական։ քանդակեալ ի լեզու Փիւնիկե-
ցոց, որ ունին այսպէս

² Քիշ մ'եռոքը (գլ. Ժ.Գ.) նորէն կը յիշուի Տիգի-
սիսի աղբերը, որուն դիրքը շատ ճիշդ նկարագրուած է։

³ Ըստ մը նոր գիտնականք, ի միջի այլոց Մալեց-
կը շփոթեն զՏիգիսի՝ Տիգիսի հետ (Թառնձէր)։ Այս սիսարին
սկզբնապատճառն եղած կ'երեւայ Պլուկոպիսի բնագրին
լատին թարգմանիլը՝ Գրութիւն։

⁴ Ք. Ալնդերալ, Հոռմէական աւերակը Ալմերիոյ.
Քաղիլասատն Շուրճուրացի Փարիզ 1868, էջ 8 եւն։

վիճակին մէջ էին այն ժամանակ երկրին բոլոր
անձինքը : Ուստի ստիպուած ենք ընդունիլ որ
զոհ եղած է տեղական կարծեցեալ գիտոյ մը
խարեւութեան, որ անշուշտ Մաւրիտանացւոց քա-
նանեան ծագումն ունենալուն վրայ խօսակցու-
թիւն մ'ընելէն ետքը՝ իրեն ցուցուցած եւ մեկ-
նած ըլլալու է արձանագրութիւն մ'որով զինքն
իր կարծեաց մէջ հաստատել կարենայ : Միայն
Պրոկոպիոս չէ որուն այս տեսակ պատահար
մը դիպած ըլլայ : Զինչ եւ իցէ՝ ամենայն վատա-
հութեամբ իւր հնախօսական գիւտը մուծեց իրեն
Վանդալաց պատերազմին վրայ գրած գրքին մէջ՝
որ լոյս տեսաւ 550 կամ 551ին :¹

Ուստի պարզ աւանդութիւն մը չէ այն զոր
կրկնած ըլլայ Պրոկոպիոս . բոլորովին նոր իրողու-
թիւն մըն է զոր բերած է Ափրիկէի իւր արշաւանք-
ներէն եւ որով ճոխացուց մարդկային ծանօթու-
թիւնքն : Եւազրիոս իրաւունք ունի բաելու որ
Պրոկոպիոսէն յառաջ ոչ ոք խօսած էր այս ար-
ձանագրութեան վրայ : Բայց այն ատեն այս խօս-
դիրը շատ կարեւոր կէտ կ'ըլլայ Մովսիսի Խորենա-
ցւոյ աղբերաց քննութեան տեսակիտիւ : Աթզեամբք
ալ Խորենացի կը պատմէ (Ա. Ժ.թ) թէ Քանանա-
ցիք՝ Յեսուայ առջեւէն փախչելով ապաստանեցան
յԱղոաս (օ), եւ թէ այս բանո կը հաստատուի յա-
ջորդ արձանագրութեամբ, զոր ցայսօր ալ կրնայ
մարդ տեսնել յԱփրիկէ, քանդակուած սեան մը
վրայ . “Ի Յէսուայ քոչոյ քահուցեալ մեծ նույնը աբ +
Քանանացոց եւած բնակէլ ոսոր : ”²

Առաջին տեսութեամբ կը գտնենք այստեղ
Պրոկոպիոսի պատմածէն քաղուածք մը : Աւ-
կային մանրախոյդ համեմատութիւն մը կը ցուցընէ
քանի մը տարբերութիւններ, որոնք արժանի են

¹ Քըսա-Հուակէր, Պատմ . Բիւզանդեան Մատենա-
դրութեան, էջ 42 :

² Ա. Խոր. Գիրք Ա. ՊԼ. ԺԹ :

նկատողութեան առնուելու : « Ասին Քանանց ցէ + բառը
Պրոկոպիոսի այն ուեղոյն մէջ չկայ, ուր միայն
Պաղեստինի երկու ազգեր յիշուած են՝ Գերգե-
սացիք եւ Յերուսաղիք . (Γεργεσաῖοι τε καὶ Ἰεβού-
σαῖοι .) Փախստականք այնտեղ չեն ըսուիր բնաւ-
թէ ըլլան Կուստոր+, այլ ամբողջ ժողովուրդն
(օ լաօս) է որ կը գաղթէ երկրէն : Ըստ Պրոկո-
պեայ՝ ապաստանեցան Քանանացիք ի Լիբիա (εἰς
Λιβύην ἐστάλησαν). Խորենացի՝ որ այլուր Աբիէ
բառը կը գործածէ (Բ, Բ) հոս ուրիշ բառեր
գործածած է՝ Աստու, զոր ետքէն պիտի մեկնենք,
եւ Աբիէ իշտի+. այս բառերը Հայոց Պատուանեան մէջ
մէջ մըն ալ չեն գտնուիր : Խորենացի չ' բաեր թէ
սիւները երիս-հատ էին, եւ Յեսու չի կոչուիր
Աբիէ Կուստոր արձանագրութեան Հայերէն բնագրին
մէջ : Կրնայինք տակաւին յաւելուլ քանի մը մա-
նրամանութիւններ ալ, բայց այս նախրնթացն
ալ արդէն բաւական է : Ով որ ուսումնասիրած է
Ա . Խորենացւոյ իւր աղբիւրները գործածելու կեր-
պը, յայտնի է անոր որ Հայ պատմագրին պատմածն
չէ Աստու Պրոկոպիոսի պատմութենէն : Կամ թէ
բաենք՝ Պրոկոպիոսի գիրքը Ա . Խորենացւոյ աղ-
բիւրն եղած չէ : Այս երկու հեղինակաց մէջ կայ
երրորդ մալ, զոր պէտք ենք այժմ վնասուել :

Այն պատմագրաց շարքին մէջ՝ որոնք Պրո-
կոպիոսի ծանուցած իրողութիւնն եւ արձանա-
գրութեան բնագիրը յառաջ բերած են, ոմանք՝
ինչպէս Եւագրիոս¹ եւ Թակոփանէս (իբր 810ին)²
ճշգութեամբ կը համառօտեն իրենց գաղափարը եւ
արձանագրութենէն բան մը չեն վոխեր . ուրիշները՝
օրինակի համար այն համառօտութիւնքն՝ զոր
Քբամէր Յովհաննու Ասիացւոյ³ կ'ընծայէ, եւ

1 Եկլ. Պատմ. Դ, 18.

2 Ժամանակագրութիւն (Հբա. C. de Boor) էջ 200:

3 Cramer, Anecdota graeca paris. II, 389.

Առիդասայ Բառդիրքը¹ պատմութեան ինչ ինչ
մասերը կերպարանափոխ կ'ընեն եւ արձանագրու-
թեան ուրիշ բնագիր մը կու տան . ԱԵՆ+ ԵՆ+ Քանո-
նացի+ , զըրոն+ իւիսուիան ըստ ապահով ՅԵՍՈՒ+²
Այս վերջնոցս մէջ կը դանենք խորենացւոյ աղ-
րիւրը :

Արձանագրութեան նոր բանաձեւը չունի
որով նաւելոյ բառերը , այլ ունի քանոնացի+
Եթէ Մ. Խորենացի նախարար+ Քանանացուց թարգ-
մանած է , առ այս ուներ նախօրինակ մը : Եր-
գեամբք ալ թէ Քրամերի եւ թէ Առիդասայ
բնագիրք շեն բոեր թէ ամբողջ ժողովուրդը մաս-
նակցած է այս գաղլթականութեան , այլ միայն
ունի+ (Քրամեր՝ ան ծովածուաւ , Առիդաս՝ թասւէն չա-
κալ ծովածուաւ)

Արձանագրութեան իրք ներածութիւն կազ-
մող տողերն ալ հետաքրքրական համեմատու-
թեանց առիթ կու տան : Եւ որովհետեւ Առիդա-
սայ բնագիրն ամէնէն աւելի կատարեալն է , զայս
կը դնենք յաջորդովս Մ. Խորենացւոյ հայերէնին
դէմ առ դէմ :

Մ. Խոր . Ա. ԺԹ.

Սուիդաս , հտծ . Խառան .

Ես սատակել սորս զՔա-
նանացիս՝ . . . ἐχθαλῶν πάντας
τοὺς βασιλεῖς καὶ δυ-
νάτας τῶν ἐθνῶν. οἴ-
τινες ὑπ' αὐτοῦ διωκό-
μενοι διὰ τῆς παραλίου
Αἰγύπτου τε καὶ Αιθύης
անցին ի սմանէ վախրս-
տականք
անցուասաւ

τοὺς βασιλεῖς καὶ δυ-
νάτας τῶν ἐθνῶν. οἴ-
τινες ὑπ' αὐτοῦ διωκό-
μενοι διὰ τῆς παραλίου
Αἰγύπτου τε καὶ Αιθύης

εἰς τὴν τῶν Ἀφρων

¹ Հառաւածն Խառան , հրտ . Bernhardy , II , 2
հրտ . 1593ի եւնէ :

² “Մէր եմք Քանանացիք , զորս վասրեաց Յեսու-
աւապակուն”

‘**κατεκλιψή**’ ή θιαραβία. **χώραν . . .**
κει μαγιστρίθη προσγέμιστε, καὶ ἐν πλαξὶ λιθίναις ἀ-
πρ μαρδάνην αφριθῆγενος ναγραφάμενοι τὴν αι-
αշխարհին դրեալ τίαν δι² ἦν ἀπό τῆς Χα-
ναναίων γῆς φύησαν τὴν Ἀφριτήν.
կան մինչեւ ցայսօր ժա- καὶ εἰσιμέχρε νῦν αἱ τοτ-
մանակի αῦται πλάκες ἐν τῇ *Nou-*
արդարապես այսպէս. *μιδիզ*, περιέχουσαι¹ οὕ-
τως.²

Հոս կը յաջորդէ յունին եւ հայոյն մէջ արձա-
նադրութիւնը, զոր արգէն ուստիմնասիրեցինք :

Այս երկու բնագիրքն համեմատելով՝ հե-
տեւեալ գիտադրութիւնը ընել կը ստիպուինք :

1. Աժամա բառը, որուն Ափրիկէի նշանակու-
թեամբ դործածուած բլարն արգէն ծանօթէ էր,
այժմ կը մեկնուի յունարէնովն՝ εἰς τὴν τῶν Ἀφ-
րան շώραν³ (յերկրին Աժամա) կարծեմ թէ հաւ-
անականագոյնս հայ թարգմանչին դործած մէկ
սխալ ընթերցումն է այս. ապա թէ ոչ՝ զԱժամա
պէտք է ուղղել Աժամա կամ Աժամա: Սասյդ է
միայն որ Աժամա չէր կընար Աժամաէն յառաջ դալ,
ինչպէս երբեմն պնդած են:

1. Քրոմերի հրատարակած ընագիրը յայտնապէս
ծայրաքաղ մըն է Սուխդասէն, եւ է այսպէս. «Բանաւորք
 ազգաց՝ վատարեալք ի Յեսուսայ Կատեայ, եւ ոչ ընկալեալ
 յէց գիպատացւոց, անցեալ ընակել յերկրին Ափրիկեցւոց՝ գրե-
 ցին»: — Հոս կը յաջորդէ վերը դրուած արձանագրութիւնը:

2. «Մերժեալ զամենայն արքայս եւ զբանաւորս ազ-
 գաց. որ վատարեալ ի Նմանէ՝ ընդ ծովափունս Եղիպատոսի
 եւ Լիբեայ վախեան յերկիրն Աժամա եւ ի տախտակս քա-
 րեղէնս զրեալ զարամառս, ոյր վասն ի Քանանացւոց աշ-
 խարհէն եկին ընակել յԱփրիկէ. եւ կան մինչեւ ցայսօր այս
 տախտակը ի Կումիդիա, որ ունին այսպէս»:

3. Պրուտո. εἰς Λιβύην ἔσταλησαν. Θα παρունι αկիզը
 թէստիմնէս կըսէ դարձեալ. «զարեւ մասեանն Լիբիա, զաշ-
 խարհէն որ կոչէ Ափրաց... Ժամանակադր. (Հրտ. C. de Boor)
 Ա. էջ 93:

2. Երկու բնագրաց ամենէն նշանաւոր տարբերութիւնը կը կազմե այն ճամբան՝ զօր բռնած են փախտական քանակացիք։ Ըստ յոյն Սուխտասայ՝ յամացի ճամբան բռնելով կը հասնին Ավրիկե՝ Եղիպտոսի եւ Աիրիայի ծովագունքը (παράλιος) դառնալով։ Մ. Խորենացի ընդհակառակն կ'ըսէ՝ անցին հա-էլով է Թարոս։ - Տարակոյս չկայ թէ այս բանս Ա. Գրոց¹ այն նմանողութիւններէն է, որոնց մով Խորենացի իւր գործածած աղբիւրներն մեծ յօժարութեամբ կը ճոխացընէ։²

3. Սա բառերը պահպան տղին ՚Աֆրիկին կը մեկնեն Ա. Խորենացւոյ տուած արձանագրութեան վերջին մասը՝ Ես-ա-Բն-իւ ասու։

4. Անկարելի է՝ երկու բնագրաց վերջին նախադասութիւնքն համեմատելով՝ չճանչնալ երկուքին նմանութիւնը, գրեթէ նոյնութիւնը։

Ուստի ստիպուած ենք հաստատել թէ անձուկ ազգակցութիւն կայ Սուխտասայ բնագրին եւ Ա. Խորենացւոյն մէջ։ Ա'ըսենք առաջարկութեան, եւ ոչ իսկանա՞ն։ Նախ Խորենացի չէր կընար գործածել Սուխտասայ գործքը, որ ժ գարուն կէսերը կը գրէր։³ Պատճառներ կան՝ զորոնք աւելորդ է հոս յառաջ բերել, որ կ'արգելուն զմեզ այս չափ յետո մղելու հայոց Պատճառնեան յօրինման ժամանակը։ Ասկէ զատ քանի քանի մասնականութիւնք խորհն կու տան որ հայն չուներ իր առջեւն յոյն բառագրին ունեցած բնագրին բոլորվին նման բնագիր մը։ Օրինակի համար՝ արձանագրութիւնը Պրոկոպիոսի եւ Խորենացւոյ քով

1 Յովեան Ա, 3 Աստել ի Թարսիս։

2 Անցողակի մասնանիւ կ'ընենք հայ պատմագրին ուրիշ մէկ յա-էլու-ածը։ Ըստ անոր բոլոր քանանացի նախարարը չնաւ եցին է Թարոս։ Ասոնցմէ մին՝ հռչակաւորն Քանանիդա (— “Յարոց մէկ է Քանանիդա” —) հակառակ ուղղութիւնը բռնելով՝ կու գոյ կը հիմնէ ի Հայոյ այս երկրին մէկ մեծ գերդաստանը։ Այս ալ աղբերաց հայոցանա-ժան մէկ նշանարն է, ինչպէս սովոր է ընել մեր հեղինակը։ Յ Քանանիդը, Պատմ., բիւզ., մատենագր. էջ 261։

Եւանց վրայ գրուած է (στῆλας, Ιουρ. - αρյան+) բառ
Սուխդասայ տուած բնազրին +որէ պահպահուց վրայ
(չն πλαξէ և միջնաւ) էր։ Ընդհակառակը նոյն
բնագիրը պահպահէր կ'ըսէ՝ ինչպէս Խորենացի
-իւնէր (արյան+), առանց անոնց թիւն որոշելու
ինչպէս ունի Պրոկոպիոս (στῆլաւ ծնօ):

Ուստի պէտք է դիմել ենթադրութեան
հասարակ աղբիւրի մ'երկու հեղինակաց։ Թէ Մ.
Խորենացի եւ թէ Սուխդաս կը հետեւին Պրոկոպ
պիոսի պատմածին մէկ նոր խմբագրութեան, զոր
հաւանականագոյնս ժամանակագիր մը յիշողու-
թեամբ միայն ըրած էր. եւ անտարակոյս երկուքն
ալ քանի մ'եղանակաւորմունք ըրած են իրենց
առջեւն եղած բնագրին վրայ։

Այս է այս հասարակաց աղբիւրը։ Այս
նկատմամբ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունինք։
Յօժարակամ կ'ընդունինք որ Մադրասայ կորուած
մէկ հատակոտորն ըլլալու է, զոր մերթ ընդ մերթ-
կ'օրինակէ Սուխդաս, եւ որուն այժմու բնագիրն
շատ կրծատուած է այն տեղն՝ ուր Բելիսարի ար-
շաւանքը պիտի պատմուէր։²

1 Իլաք կը համապատասխանէ հայերէն բանակին։
2 Արդեամբք ալ Մադրաս բաւական մանրամասս-
նութեամբ կը պատմէ Գեղմերի յափշտակութիւնն (Էջ 459), որ առիթ տուաւ պատերազմին Յետոյ (Էջ 478) կ'ըսէ
մեզ թէ ինչպէս Բելիսար զԱնդալաց ժագաւորը գերի
բերաւ. ի կոստանդնուպոլիս Սակայն բառ մ'ալ չըսեր այն
պատերազմական գործողութեանց նկատմամբ, որոնց յանգե-
ցաւ Ափրիկէ աշխարհակալութիւնը Այստեղ ապահովագես-
տակաս կտօր մը կայ։ — Կ'երեւայ նմանապէս թէ Սուխդասայ
«Ափօօւ անունը գործածեն Մադրասայ կը տանի զմեզ։
Այս բառը (= Afric) օտար է գասական յունարէնին, եւ
տակուին չի գտնուիր Պրոկոպիոսի քով։ Պապոսի յունա-
կան անուանց բառգիրքը (Գ. տպագր. նորոգ աշխատասի-
րեալ ի Պենալբէ, 1884ին) «Ափօօւ բառին ուրիշ տեղ մը
ցոյց չի տար՝ բայց միայն զՍուխդաս։ Արդ այս բառն՝ որ
լատիներէն է ծագմամբ եւ այնպէս քիչ կը գործածուի Զ
գարու յունարէնին մէջ, հինգ անգամ կը պատահի Մադր-
ասայ պյն հասակոտորին մէջ, որ կը վնրաբերի այն դիպաց
որոնք զՅուստինիանոս մղեցին Ա անդալաց դէմ պատերազմի

Զինչ եւ իցէ՝ մեր ուսումնասիրութիւնը գրական հետեւանքի մը կը հասցընէ։ Մ. Խորենացի գործածած է Պրոկոպիոսէն յեւնադոյն խմբագրութիւն մը, եւ վերջինս չէ կանուխ քան Զ. դարուն կէսերը։ Որովհետեւ Պրոկոպիոսէն յառաջ ոչ ոք Քանանացւոց արձանագրութեան վրայ խօսած է, աւելի հաստատուն կուռան մը կ'ունենանք քան Մադանուսէն եղած բազմաթիւ կոչմունքն, որ թոյլ կուտայ մեզ հաստատելութե Հայոց Պատմութեան մէջ յիշատակարաններ կան՝ որոնք ամենէն կանուխ մինչեւ Զ. դարուն երկրորդ կէօր կը համենին։

Ա երջին խօսք մ'ալ։ Արգեն հասած էի եղակացութեան իմ հետազոտութեանցս, որոնց հետեւութիւնքն այժմ իսկ հաղորդեցի, երբ դտայ անոր հաստատութիւն մ'որ ինծի համար շատ մեծ յարդ ունի։ Արգեն քառասուն տարի կայ որ լուսաբանուած էր այն ապացուցման գլխաւոր կէտը, այսինքն թե Պրոկոպիոսի պատմութիւնը կանխազգյն է քան Մ. Խորենացւոյնը։ Մակը, Փիւնիկեցւոց մեծանուն պատմիչը՝ 1850ին հրատարակած մէկ գրքին մէջ զբաղած է Տիգիսիսի արձանագրութեամբ։ Իրեն ալ հանած եղակացութիւնք կը նոյնանան իմիններուս հետ։ Համեմատելով Պրոկոպիոսի եւ Մովսիսի պատմածները, կը հետեւցընէ թե Խորենացի այստեղ ընդմիջութեան մը կըած պիտի ըլլայ, այսինքն յետնագոյն ձեռքէ կտոր մ'աւելցած։ Իրեն այս բանս անով աւելի հաւանական կ'երեւար որ Խորենացւոյ այս կտորը, կ'ըսէ, կրնայ գուրս հանուիլ իւր տեղէն, առանց բնագրին թերի մնալուն։ Մովերսի կարծիքը կ'ե-

ձեռնարկելու (Էջ 459)։ Դժուար է այստեղ պարզ զուգագիպութիւն մը տեսնել։

¹ Մակը, Փիւնիկեցիք, Բ. 2, Էջ 428 եւ մանաւանդ՝ Էջ 433։

բեւայ թէ ցայսօր անծանօթ մնացած է հայտ-
դիտաց . դոնէ չեմ գտներ զայն տեղ մը յիշատա-
կուած :

Մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնը թպյլ
կու տան աւելի բնդ հանուր հետեւութիւններ հա-
նել նոյն իրողութիւններէն :

Փարիզ , 18 Փետրուար 1894:

